

निरोप धेतांना

मराठी वाचकांना सादर केलेली
'रवींद्र-मनन' आणि

'रवींद्र-वीणा' हीं दोन पुस्तके आणि आतां त्यांच्या कार्नी पडणारा हा 'रवींद्र-शंकार' मिळून रवींद्रांच्या मूळ बंगाली गीतांजलीचें मनन-चिंतन आणि रसग्रहण पुरें होत आहे. रवींद्र-मननाच्या प्रस्तावनेत मी लिहिलेंच आहे कीं मूळ गीतांजलीतील गीतांची निवड मी केली नाहीं. आम्ही जेलमध्ये असतांना श्री. विसेन यांनीं अेखादें गीत निवडावें आणि वाचून दाखवावें, आणि मी तत्काल त्या गीताविषयीं लिहावें असा आमचा क्रम चालूं होता. श्री. विसेन यांनीं रवींद्रांच्या कोणच्या ग्रंथांतून गीत घेतलें याचाहि मी त्यावेळीं विचार करित नव्हतो ! गीत समोर आलें आणि कार्नी पडलें म्हणजे त्याच्या भावनेत रममाण व्हावयाचें आणि सुचेल तें लिहवून प्यावयाचें अेवढेंच त्यावेळीं मला बस होतें.

ही सारी प्रवृत्ति स्थान्तःसुखाय घडली असल्यामुळे प्रकाशनाचें काम राहूनच गेलें. पुढें श्री. रवीन्द्र केळेकर आणि श्री. नरेश मंत्री यांनीं त्या वहा पाहून मला त्यांची आठवण दिली. श्री. सदानन्द भटकळ यांनीं तो सर्व मसाला प्रकाशित करण्याचा अुत्साह दाखविला आणि या तिघांच्या आग्रहाला मी आनंदानें घट्ट धरून अंशानें कृतज्ञतेनें वक्ष झालों.

कारागृहामधे समान-व्यवसायी लोकांचा सहवास असला तरी आणि जेल चालवणाऱ्या आणि जेल-जीवन सहन करणाऱ्या लोकांशीं नित्याचा संबंध येत अमला तरी कारागृहवासाला अेकापरी अेकान्तवास म्हणतां येईल. आग-गाडींत चढल्यानंतर गप्पा मारा, सोंप काढा, पुस्तक वाचा किंवा सृष्टि-निरीक्षण

निरोप धेतांना ~~~~~ तीन

कग. वेगाचा प्रवास आग्नेआन घडवच असतो. त्यासाठी पाय चालवावे लागत नाहीत. त्याचप्रमाणे स्वराज्याच्या चळवळीत भाग घेतल्यामुळे कारागृहांत पोचल्यानंतर कांहीही न करतां आग्नेआन देशसेवा घडल्याचे पुष्प आगल्या राती जमा होत असते आणि वाचन, चिंतन, मनन आणि सरकारने सोय मिळू दिली तर लेखन चालवायला मन मोकळे होते. म्हणूनच कारागृह-वासला मी अेकान्तवास म्हटले आहे.

या अेकान्तवासांतील रवींद्र-प्रतिभेचे अे अवण-मनन घडले ते अितरांनी वाचारे अशी अिच्छा नव्हती अे नव्हे. पण वाचक मिळेत किंवा न मिळेत आपल्याला चिंतनानन्दाचे 'प्रामोद-सागर' मिळत आहेत, तेच 'पर्याप्त' आहेत असा आत्मनेरदी संतोष वाटला होता.

त्या मननाचे हे तिसरे पुस्तक हातावेगळे करतांना मी हिशेव करून पाहिला आणि दियून आले की बंगाली गीतांजलीतील १५७ गीतांपैकी या ग्रंथ-विवेणीत १२९ गीते येऊन गेली आहेत. आतां जुटपुट लागली आहे कीं बाकीची २८ गीतेदेखील घेतली असती तर किती चांगले झाले असते. ज्या अिग्रजी गीतांजलि ग्रंथाने रवींद्रांचा जगाला प्रथम परिचय करून दिला आणि जी वाचून मीच काय, आमच्या वेळची संस्कार-प्रेमी तरुण विदी अगदी मारून गेली होती, त्या गीतांजलीच्या मूळ बंगाली संग्रहाचे समग्र विवेचन केल्याचा संतोष वाटला असता. पण आतां ही अद्वितीय गीते घेणे शक्य नाही. वेळ जरी काढला तरी कारागृहांतील अेकान्तवासाची मनमोकळीक आतां साधावयाची नाही. त्यावेळींच झाले असते तर सहज झाले असते.

गीतांजलि जेव्हा-इंग्रजीतून का होअीना-प्रथम हातीं आली आणि आम्ही आघाऱ्यासारखे तिचे सेवन केले ते दिवस आजही आठवतात. देशसेवेचा मार्ग अगदी खुंटल्यामुळे आध्यात्मिक साधनेसाठी हिमालयांत बरे दोन बरे घालवून परतत होतो. अशा अेन वेळीं गीतांजलीचे अवण घडल्यामुळे निसर्गानंद, काव्यानंद, भक्तिरसाचा अवीट आनंद आणि भारतीय संस्कृतीच्या शिखराचे उज्ज्वल दर्शन गीतांजलीत अेकवटले आहे असे त्यावेळीं वाटल्यास ते कांही अनाठायी नव्हते.

गीतांजलि ऐकग्रहानें ही वाचावी, स्नेहासौवत्यांच्या बरोबर बसून ही वाचावी अशा व्यवसायांत कांहीं दिवस गेले. पुढें राष्ट्रीय वृत्तीच्या विद्यार्थ्यांना भारतीय संस्कृतीची कल्पना देण्यासाठी रवींद्रनाथ, स्वामी विवेकानन्द, डॉ. आनन्द-कुमार स्वामी, लाला हरदयाळ, भगिनी निवेदिता, डॉ. राधाकृष्णन्, तबलता दत्त, सरोजिनी नायडू अित्यादि भारतीय मनीषींचें अग्रज साहित्य विद्यार्थ्यां-बरोबर वाचण्याचा क्रम सुरू केल. त्यांत गीतांजलि ह्मंतीच आणि शेवटीं स्वराज्याचें फळ हातातोंडाशीं आलें असतांना मननाची जी शेवटची संधी लाभली तेव्हां पुन्हा ऐकदां रवींद्र-चितन पडले.

अशा या गुरुस्थानीं असलेल्या ग्रंथालय हातावेगळा करीत असतांना बर्गानुवर्ग ज्या भक्तिमावाचें सेवन केलें त्याला अुचंबळा येणें अपरिहार्य आहे आणि त्यांत पुन्हां गेलें बर्ग संबंध राष्ट्रांनें ‘रवींद्र जन्म शताब्दी’ अुजविण्याचें ठरवून स्वदेशी-विदेशी रवींद्रभक्तांना त्या विश्वकवीचें सान्निध्य अनुभववावयास लावलें शीहि धन्यता कांहीं थोडी थोडकी नव्हे.

रवींद्रांच्या जीवन-दृष्टीविषयीं आणि त्यांच्या जीवनोपासनेविषयीं मीं अन्यत्र पुष्कळ लिहिलें आहे आणि गेल्या बर्ग तर रवींद्राविषयीं लोकांनीं अितकें कांहीं थोडून घेतलें आहे कीं कोंकणी म्हणीप्रमाणें ‘अस्वलापेक्षां दरवेशाची हुबेल अधिक’ असेंच सामान्य लोकांना वाटावयाचें. या प्रस्तावनेंत मला फक्त अवभृथ-स्नानाचा संतोषच व्यक्त करावयाचा शेता.

‘मनन’, ‘वीणा’ आणि ‘क्षंकार’ या तिन्ही पुस्तकांत गीतांजलींतील मूळ पद्यें दिली आहेत. हीं पद्यें कशीं वाचावयाचीं त्याचे नियम ‘मनना’च्या शेवटीं परिशिष्टांत दिले आहेत. बंगाली अधरांचें, स्वरांचें, व्यंजनांचें आणि युक्ताधरांचें अुच्चारण कांहींसे निराळें असल्यामुळें त्यांच्या पद्धतीनें हीं गीतें वाचल्यावांचून त्यांतील लय, ताल आणि भार यांचा बोध बरोबर होत नाहीं आणि अर्थात् गीतांचें माधुर्य मनावर पूर्णपणें ठसत नाहीं.

रवींद्रनाथांच्या सर्व कृतींत विचार आणि भावना यांचा शुत्कर्ष तर असतोच. पण त्यांचें स्वरें कौशल्य शब्दयोजनेंतील नादमाधुर्यांत आहे. अेवढेंच नव्हे तर त्यांच्या सर्व काव्यांना संगीताची असाधारण जोडहि आहे.

निरोप घेतांना ***** पांच

रवींद्रांचें 'अभिप्रेत' 'गीतांजलि' पुस्तक वाचत असतां त्यांतील गद्यांत देखील जें नादमाधुर्य आहे आणि वाक्यावाक्यांत लयाचा जो ठेका आहे त्याचा कैफ चढल्यावांचून रहात नाही. या गद्यशैलीच्या यशामुळे त्यांनीं बंगालींत कांहीं गद्य रेखाचित्रें लिहून काढलीं होती. त्यांचा संग्रह त्यांनीं 'लिपिका' या नांवानें प्रकाशित केला आहे. त्यांचा विचार 'लिपिका' अथवा 'कथिका' हीं रेखाचित्रें कवितेच्या पद्धतीनें छापण्याचाहि होता. पण तशी हिंमत त्यांना झाली नाही. रवींद्रांच्या नादमधुर गद्यशैलीचें शुचम अध्ययन केल्यावांचून त्याचें अनुकरण कुणी करूं नये. 'अभिप्रेत' गीतांजलि प्रसिद्ध झाल्यानंतर भारतांतील जवळ जवळ सगळ्याच भाषांमध्ये त्या शैलीचें अनुकरण पुष्कळांनीं करून पाहिलें.

गुजरातमध्ये तर असा प्रकार झालाच. पण आधुनिक काळांतील मराठीकवि नानालालच्या गद्यशैलींतील डोलन गुंजनाचें अनुकरणहि पुष्कळ झालें. कवि खबरदारनें त्या शैलीला 'नव्हे पद्य नव्हे गद्य' असें ठरवून अपचागद्य असें नांवहि दिलें होतें. कलेच्या बाबतींत पुष्कळ वेळां अनुकरण म्हणजे मरण असाच अनुभव येतो.

पण अशी डोलन-गुंजन युक्त गद्यशैली कितीहि भवणरुचिर आणि मोहक असेना का, तिला बंगाली गीतांची सर कधीहि यावयाची नाही.

कांहीं काळ रवींद्रांच्या शांतिनिकेतन या शिक्षणसंस्थेत रहाण्याची संधी मिळाल्यामुळे गीतांजलींतील गीतें अनेक वेळां ऐकायला मिळालीं. कधी कवीच्या तोंडून आणि कधी त्यांचेकडून शिकलेल्या अप्यापकांच्या आणि विद्याप्यांच्या तोंडून. बंगालांत रवींद्रांना कोकिलकंठ - रवींद्र म्हणत. त्यांच्या तोंडून त्यांचीं गीतें ऐकत असतां आपण गंधर्वलोधीच पोहोचलों आहोंत असें वाटूं लागे.

संगीताची असली ही जोड गद्य भाषांतराला नसल्यामुळे गीतांजलीचा पूर्ण आस्वाद येथें मिळूं शकत नाही. आणि जो थोडी पद्यमय भाषांतरें पहावयास मिळालीं त्यांनीं तर विषादच वाटला. पद्यमय भाषांतर करित असतांना मुळांतील भावदेखील दुखवला जाण्याची भीति असते आणि रविचावूंना तर आरत्या गीतांचा राग बदललेला देखील आवडत नसे.

रवींद्रांच्या गीतांचा भावनात्मक परिचय करून देण्याचाच प्रयत्न येथे केलेला आहे. मूळ गीतं दिली असल्यामुळे थोड्याशाच परिचयाने त्यांतील साहित्यकलेचा आणि शब्दरचनेचा आनंद मिळू शकेल.

याहून ज्यांना पुढे जाययाचें असेल त्यांनीं रवींद्र-संगीताच्या ग्रामोफोनी तयकड्यावरून तें ऐकलें पाहिजे अथवा रवींद्र-परंपरेनें गाणाऱ्यांच्या तोंडून हीं गीतं ऐकून समाधान मानलें पाहिजे. ज्यांना संगीताची गोडी आहे, पण त्याचें अंग नाही त्यांनीं तो आनंद व्यक्त कसा करावा ? 'गुंगेको सपनो भयो समुझ समुझ पडताय' अेका मुक्या मनुष्याला सुंदर स्वप्न पडलें. त्याची आठवण बारंवार होतें. पण दुसऱ्यापुढें तें व्यक्त कसे करणार ?

प्रस्तुत पुस्तकाला अेक सविस्तर सूची जोडून गीतांजलींतील कोणतें गीत कोणत्या पुस्तकांत कोठें सांपडेल यांची सोय श्री. नरेश मंत्रांनीं करून दिली आहे. कित्येक मित्रांचा विचार मनन, चीणा, शंकर हीं तिन्ही पुस्तकें अेकत्र बांधून वाळगण्याचा आहे. त्यांना तर ही सूची फारच उपयोगी ठरेल.

हीं तीन पुस्तकें आणि 'रवींद्र-प्रतिभेचे कांयळे किरण' हे चांथें पुस्तक हीं रवींद्र-अुपासकांनीं जर अेकत्र वाचलीं तर त्यांना माझ्या रवींद्र-दर्शनाची कल्पना होअूं शकेल.

गुजरातीमध्ये निरनिराळ्या वेळीं रवींद्राविषयीं मी जे लेख लिहिले त्यांचा संग्रह 'रविच्छवीचे अुपस्थान आणि तर्पण' या नांवानें मुक्ताच प्रकाशित झाला आहे. तीहि माझी श्रद्धांजलीच आहे. रवींद्रनाथ आतां समग्रपणें मराठींत अवतरणार आहेत याचेहि मांडें समाधान आहे.

नवी दिल्ली १४-३-६२

—काका कालेलकर

गीत - सूची

[कंसांतील नागरी आंकडे बंगाली गीतांजलीतले गीत-क्रमांक दर्शवितात
च इंग्रजी आंकडे इंग्रजी गीतांजलीतले गीत-क्रमांक सुचवतात. आरंभीचे
आंकडे या पुस्तकांतील गीतांचे पृष्ठ-क्रमांक सुचवतात.]

- ३३ आकाशतले भुठल फुटे (४८)
- २८ आजि धावण घन गहन मोहे (१८)
- २३ आनन्दैरभि सागर थेके (९)
- ४ आचार अरा छिरे छे थोर मन (३३)
- ७६ आचार असेछे आपाढ आकाश छेये (९९)
- ६७ आनार अे प्रेम नय तो मीर (८९)
- ६१ आमार अकला धरेर आडाल भेडे (८४)
- १७ अभि मलिन वस्त्र छाडते हवे (४१)
- ७८ अभि मोर साध जेन अे जीवनमाझे (१०२)
- ९७ अेकटि नमस्कारे, प्रभु (१४८) (१०३)
- ६४ अेका आमि फिरव ना आर (८५)
- १४१ ओगो आमार ओभि जीवनेर (११६) (९१)
- ४९ ओगो मौन, ना जदि कओ (७१) (१९)
- ८० के वळे सब फेले जावि (११२)
- ९४ गान दिये जे तोमाय खँजि (१३२) (१०१)
- २० जगते आनन्दयन्त्रे आमार निमंत्रण (४४)
- १११ जड्याये आछे वाधा, छाड्याये जेते चात्रि (१४५) (२८)
- ९१ जडिये गेछे सब मोटा (१२८)
- १०८ जा दियेछ आमार अे प्राण भरि (१३९)
- ४० जीवन जखन शुकाये जाय (५८) (३९)

- १०२ जीवने जा चिरदिन (१४९)
 १४५ जेन शेष गाने मोर सब रागिणी पुरे (१३४) (58)
 ५८ तारा तोमार नामे बाटेर माझे (८१)
 ५५ तारा दिनेर बेसा असेछिल (९०) (33)
 ३७ तुमि अवार आमार लहो हे नाथ, लहो (५७)
 १३२ तुमि नव नव रूपे असो प्राणे (७)
 १ तोमाय खोजा शेष हवे ना मोर (१३३)
 ५२ दया दिये हवे गो मोर (७५)
 ६९ देवता जेने दूरे रभि दौड़ाये (९२) (77)
 ११ निशार स्वपन छुटल रे अंभि (३७)
 ७ पारवि ना कि जोग दिते अंभि छन्द रे (३६) (70)
 ८७ प्रमुख हते आसिले जे दिन (१२३) (85)
 १४८ प्रेमेर हाते धरा देव (१५१) (17)
 ४३ दिख जखन निद्रामग्न (६०)
 ८४ मानेर आसन, आरामदायन (१२२)
 ७३ मुख फियाये रब तोमार पाने (९८)
 १ मेघेर 'परे मेघ जमेछे (१६) (18)
 ४६ मेनेछि, हार मेनेछि (६३)
 ३१ रूपसागरे जुय दियेछि (४७) (100)
 १४ शरते आज कोन् अतिथि (३८)
 सुन्दर, तुमि असेछिले आज प्राते (६७)
 ११५ हे मोर चित्त, पुण्य तीर्थे (१०६)
 १३५ हे मोर दुर्भागा देश, जादेर करेछ (१०८)

परिशिष्ट

१. कांही टीपा .....
 २. गीतांची समग्र सूची .....

रवींद्र-झंकार

१

कृष्णगोपीच्या प्रेमसाहित्यांत असे प्रसंग वर्णिलेले

अमतात कीं, श्रीकृष्ण रात्री बुडकुडत राधेच्या घरीं जातो आणि ती त्याला तुझी निगा
खाली नाहीं असें म्हणून घात घेत नाहीं आणि तो बाहेरूनच स्वतःचे कपडे हाक होताना,
घडीनें वरसा गारटून गेला आहे आणि त्याची निगाहि कशी मजबूत आहे याचें सविस्तर
वर्णन करून वाचुळीला येत आहे. शेवटीं राधेला दया येते व ती दार धुवडून कृष्णाला
आत घेते.

या काव्यांत भक्त औखण्डकळ तशीच वाचुळी करीत आहे. तो कबूल करतो कीं,
दिवंगम दिवसाचा व्यासहार अगत्यामुळे अनेक लोकांच्या सहवागांत आपण मग होतो.
त्यापेक्षां भगवंताची विस्मृति झाली होती, भगवंताच्या सहवागाची गरज भासत नव्हती.
पण जेव्हां झवदार संवत्सर - वाढार सुरुल आणि असाही पडल्यामुळे स्वतःविषयीचि
विचार मनांत भुरमणें तेव्हां स्वतःची अगहायना आणि दुर्देश घ्यानांत आली आणि
औखण्डके घालीं वेव्हां पोर्तान् अशी तळमळ लागली. म्हाणची - झवदागची गोडी होती
तोंवर औखण्डके स्मरणहि झाले नाहीं. आतां गर्भवधारे हत्त्याप्रमाणें झाले आहे. आतां तर
संगार म्हणजे सोगाच्यानें बाह्यांग नि हाडन् हाड गाटून दग्यांग असा वागव होय

कामाच्या दिवशी अनेक प्रकारच्या व्यवहारांत अनेक लोकांच्या सहवासांत मी मग होतो. आतां मात्र तें सर्व सुटून फक्त तुझ्याच आशेवर मी येथें बसलों आहे. मला आतां घरावाहेर दारासमोर एकल्या-अटल्यासारखा बसवून कां टेंबतोस ?

तूं जर दार उघडून मला दर्शन दिलें नाहींस आणि अवहेलना केलीस तर मी असला हा दुर्दिन कसा कंठावा ? दूरवर नजर करून मी आकाशाकडे पहात राहतो आणि या तुफान वान्यानें शोडपला गेल्यामुळें माझा प्राणहि रडकुंडीस आला आहे आणि तो या तुफानी दुर्दान्त वान्यावरुन आक्रंदन करीत भटकूं लागला आहे. हे करुणानिधाना, अशा वेळीं मला बाहेर ओकाको कां बसवून ठेविलें आहेस ? दार उघडून आंत घेणें इतकें का जड आहे ?”

२

जुन्या वतीनीं मोहांच द
अनेक परीने वर्गन ।

आहे. मायकाच्या कुटुंबातलीं वर्गनें अन्नाप आहेत, सावना अखंड चालविली तरी मगलं चान्न दिसत नाहींत म्हणून मक्कतलीं घेऊनलेय यही हि वर्गित्य आहे अन्ना मगलं जायत्या वेळीं येऊन मक्कतान्त्र कुणचीं घळून वृत्तार्थ केलाचीं मधुर वर्गनेंदे केटीं आहे

पण मक्कताने योही सावना केटी, मगलंवाचे चरण ओझाने कां होऊनान त्या पहावगान निव्वले. पण इंदीवाने सावना दिली पडली. मन पुनः प्रसंचपरगन इ प्रथम प्रथम प्रसंचाच्या गोडी गोड वाटें त्याच्या त्वातुळे मनाची जेव्यमय नष्ट हो ते अनेक दिशांनीं मरकट त्यालें आतां शेवटीं ही सर्व भगमन वादल्यानें विवाचा २ होवू त्यामय, अद्या सावना-दुर्धळ निघतीचें वर्गन जुन्या क्वीली केलेलें पश्यांत नाहीं.

जेकदां सावना कळून चढेंत निव्विलें आतां पुढें ती छिभित पडली म्हणजे मनुष्या साधनेवर्गन, स्वप्नस्नातर्गल विश्वाकटि दिला होता, अद्या स्थितीत तो पश्चात्तापाने पुनं होत असताना मगलंवाच्याच रूपेची सावना कळो कीं, आतां नूच मगलं त्याच रच. म

साधना केली, तिचें पळवि थोडें बहुत मिळालें होतें. पण माझी दृढता टिकली नाहीं. मिळविचें तें घालविळें. आतां मगवंता माझ्यासाठी कृपाकरून तूंच साधक हो आणि मला वांचवून घे.

मुझी नीरव वाणी माझ्या हृदयतलांत अशी कांहीं जाणत कर कीं जनसंमदांचा कोलाहल कितीहि माजला तरी ती त्यांत गुहून जाणूं नये.

मी जरी प्रायंचिक स्नेहा सोबत्यांच्या आणि खुशालचेंहू लोकांच्या पोळक्यांत असलों तरी तूं मला सोडूं नकोस, तूं माझ्याजवळच अस. स्वतःच्या कृपेचा पालव देऊन तूंच मला सदा आपल्यांत झांकून ठेव आणि तुझे हें प्रकाशमय विशाल त्रिभुवन सदासर्वदा माझ्या चेतनेवर, जाणिवेवर पसरलेलें राहो.”

३

या जगांत तुंच का अेकटा
निराळा होणार ! आणि

कपण होशून तुच शोधणार ? ध्यानांत ठेव की, संमाटून ठेवण्यांत—संमद करण्यांत किंवा जगण्याची धडपड करण्यांत तुच नाही. प्रतिक्रण मगवें तेव्हाच जगण्याचा आनंद लुगवा. हें जर तुला समजलें नाही तर तुझ्यासाठी कदाच तुच. जग या विन्याकडे पहा, बघ तेथें काय चाललें आहे तें !!

सर्व कांहीं चाललें आहे, कांहींच थांबत नाही, यावें आणि जावें, नाग्यावें आणि विद्रोहित व्हावें. हाच जगाच्या आनदाचा प्रकार आहे. तोच ताल तुला कां साधू नये ? जगांत राहून जर जगाचा हा परमधर्म तुला साधला नाही तर तुझ्या जीवनाचें आणि या विश्व-सत्ताचें तूं मार्तें करून टाकणार आहोस.

जग ज्या तालांत नाचत आहे त्याच्या तालांत समरण होणें तुला अगदींच अशक्य आहे काय ? सर्व कांहीं येतें आणि जातें, सुख होतें आणि नष्ट होतें यांतच त्याचा खरा आनंद आहे. त्यास सुखदात, पुण्यदात आणि दांसत हांगत धुडतात ; धोऱ्याशा पुढें सरून

पारवि ना कि जोग दिते ओजि छन्दे रे, ***** ७

परततात आणि पुनः नव्या दमानें पुनं पुनं लागतात. लय जर फुटल्याच नाहीत तर शिक येना येना धांवल्यागाराने निरम व्हायचा.

जरा पान देऊन जैरू. आचमशांतून दाही दिशांतून मण-वीणेचे हुंदर स्वर बसे जैकुं येत आहेत. सूर्य, चंद्र तारे अखंड तेवत आहेत. जणुं जळणें हाच त्याचा आनंद.

जगांत सगळ्याच वस्तु वेड खावणाऱ्या संगीताच्या तालमधर्मे पुढें तरी धांवत आहेत. कोठें तें कोणत्याच टाकूक नाही. पण त्यांना परत गिरवण्याचें नाही, बंधनांत बांधले जाऊन थिर व्हावयाचें नाही. कारण त्यांना फक्त धावावयाचें आहे, पडवयाचें आहे, सुडवयाचें आहे, अखंड चालून रहावयाचें आहे. हाच त्याचा आनंद, हीच त्याची मोज.

याच आनंदाच्या तालावर पावले टाकत सहाहि क्लृ येतात, आपआपला नाच नाचतात आणि धवधव्याप्रमाणें झुड्या घेत पुढें जातात. त्यांचे बगेवर तऱ्हेतऱ्हेचे रंग, तऱ्हेतऱ्हेचीं गीतें आणि झुन्मादकारी सुरंग येतात आणि जातात. सर्व कांहीं सुखदायक, सर्व कांहीं मस्तपणें, आमश भरून घावें आणि पहातां पहातां विरून जावें आणि नव्याला वाट करून घावी हाच त्याचा आनंद.

सर्वांना हें सुचतें, आपोआप समजतें, सहज अंगवळणीं पडतें. मग तुलाच काय शालें आहे ? तूच असा कंजून कां - दुमुख कां ? सुखाच्या लोमानें आनंद गमावून बसतोस ? विश्वाच्या तालांत मिसळून जाणें तुलाच कां अितकें जड जावें ?

विनाश किंवा लय जर गायनाच्या सनेप्रमाणें बगेवर साधला तर तोच आनंदाची परिमीमा होय. कणमंगुराची - सममंगुराची गोष्टी औरच असते. ती समजल्यावर बाकी तें काय उरणार !

पारवि ना कि जोग दिते अंजि छन्दे रे,
 'खसे जावार 'भेसे जावार
 'भाङ्गारजि आनन्दे रे ।

१. खसे - तुडून. २. भेसे - वाहून. ३. भांगवार - मोडण्याच्या.

पातिया कान शुनिस ना जे
 दिके दिके गगनभासे
 मरणवीणाय की सूर बाजे
 तपन-तारा-चन्द्रे रे
 ज्वालिये आगुन घेये घेये
 ज्वलवारअि आनन्दे रे ।

पागल-करा गानेर ताने
 धाय जे कोथा केअि वा जाने
 चाय ना फिरे पिछन-पाने
 रय ना बाँधा बन्धे रे
 छुटे जावार छुटे जावार
 चलवारअि आनन्दे रे ।

सेअि आनन्द-चरण-पाते
 छय भ्रतु जे नृत्ये माते
 प्लावन बहे जाय धराते
 वरण-गीते गन्धे रे
 फेले देवार छेड़े देवार
 भरवारअि आनन्दे रे

“या विश्वसंगीताच्या छंदांत तुला अकराग आणि अकृताल होणें नाही का
 जुळावयाचें ! आनंदानें तुझवें, आनंदांत बाहून जावें, आनंदांत नष्ट व्हावें
 हें सर्व तुला नाहीच का साधणार ! कान दिलास तर तुला अँकूं येणार नाही का
 धीं, दिग्दिगंतरीं संबंध आवासांत मरण-योगेचे कसे अद्भुत सूर बाजत आहेत
 ते ! हा सूर्य, हे तारे आणि हा चंद्र आग पेटवून जळण्याच्याच आनंदानें कसे
 भांवतारेत. सगळ्याच वस्तु आपल्या गाण्याच्या सुरानें जगाला वेडें करून
 पावथि ना कि जोग दिते ओजि छन्ने रे, ~~~~~ !

कुठे घांवत आहेत हे कोण सांगू शकेल ! या वस्तु माग्यार घेण्याची गोष्टच करीत नाहीत. बंधनाच्या पाशांत अडकून रहाण्याची त्यांची तयारी नाही. मुद्दून जावे, लुटले जावे आणि चालत राहावे या आनंदांतच सर्व वस्तु घांवत आहेत.

त्याच आनंदाच्या ठेक्यामध्ये सदादि ऋतु नाचत येतात. सर्व जगाला रंग, गंध आणि गीतें यामध्ये बुडवून टाकून पहात आहेत. सर्वत्र पसरवें, टाकून द्यावे, सोडून द्यावे आणि मरून जावे याच आनंदांत ते नाचत आहेत. तुला त्यांच्या त्या नाचांत सामिल होणे साधणार नाही का ! ”

४

अज्ञानाच्या मुग्धावस्थेमध्यें स्वतःच्या जीवनाचें सार्थक

कशांत आहे याची कल्पना नसते आणि स्वतःची खरी शक्ति काय आहे याचेंहि मान नसतें. पुढें जेव्हां बुद्धि आणि समजूत बघात येते तेव्हां अज्ञानाचें सर्व गोष्टी समजू लागतात. जेथें अधाराची राग होती तेथें प्रकाश झाला. स्वतःचे आसपास कांहींच जागा नाहीं असें वाटत होतें त्या अज्ञानां त्रिस्तीर्ण प्रदेश चारी बाजूला पसरला आहे आणि आपल्या निकसामाग्रीं सर्व बाजूनें मुक्कलक मोक्कलीक आहे असा अनुभव आला. जगाशी आपल्या कमलाच संबंध नाहीं असें जे प्रथम वाटत होतें त्याचे अज्ञानां जगच बुल्लें आपल्या दारांत येऊन ठेपलें. अजेंदेंच नव्हे तर त्या जगांत स्वतःसाठीं तें एक जबाबदारीचें साधन आहे असें कळून चुकलें. व्याख्या झटतीनें हा अज्ञानाचा पडदा तुटला त्याच्या संस्थानें कृतज्ञता-बुद्धि अत्यंत होऊन हृदयानें त्याच्या चरणां लोटांगण घेतलें आणि असा समर्पणाच्या योगानें त्याला आपलेसें केलें.

ही सर्व पृथ्वी तर आपली होतेच पण आकाशांतील प्रकाश देखील पहांटेच्या स्वान्याचें वरदान देण्यामाग्रीं, हात पुढें करनो; आणि तुम्हाचा संपन्न आनां सर्वत्र मुक्ति आहे याची

घोषणा करण्यामागी, आणि जो मुरंग गेता तोच राजप्रागाद झाला आहे. हे दर्शविण्यासाठी
दागं जयचनीचा लळात घालू होतो. रात्र संप्यी आणि परांत झाली म्हणजे मगली
दुनिया बदलते आणि सर्व संबंध नवीन प्रकारचे होऊन जातात. जेथे आजवर सत्यम हेतो
तेथेच आपण मालक बनतो आणि आपण सर्वांनी असलेल्या अर्मागनेचा संबंध अनुभवाम येतो.

निशार स्वप्न छुटल रे, अंभि

छुटल रे।

टुटल बंधन टुटल रे।

रुजिल ना आर आडाळ प्राणे,

चेरिये अलेम जगत्पाने,

हृदयरातदलेर स्वळ

दलगुलि अंभि पुटल रे, अंभि

पुटल रे।

दुयार आमार मेहे शेथे

दोंडाले जेभि आपनि असे

नयनजले मेसे हृदय

चरणतले छुटल रे।

आकाश हते प्रमात-आलो

आमार पाने हात वाडालो,

भाडा कारार द्वारे आमार

जयध्वनि सुटल रे, अंभि

सुटल रे।

“मुग्ध निवेचे स्वप्न आतां ओसरले, आणि माझे बंधन तुटले. आतां माझ्या
प्राणाच्या आड कसलेच बंधन राहिले नाही. आतां मी बाहेर पडून जगासमोर
आलों आहे. माझ्या हृदयकमलाच्या सगळ्या पाकळ्या आतां सुमलल्या

आहेत. माझे दार तोडून शेवटीं तूं आपण होऊन माझे समोर खुभा राहिलास. आणि तुला पहातांच माझे हृदय अश्रुजलानें भिजून जाऊन तुझ्या चरणीं त्यानें लोटांगण घेतलें आहे. आकाशांतून प्रभात-किरण माझेकडे आपले हात लांबवीत आहेत आणि माझ्या भगवन्दिखान्याच्या दरवाज्यांत आतां जयध्वनि होऊं लागला आहे.”

•

,

५

लहान पापा सून आई-
वापांच्या घरी लाडांत

वारलेली मुलगी, तेथील प्रेमात धितीहि गुरावलेली असली तरी, तिचा हृदयनाथ निळा भेटनाच आणि त्याच्या मुलगीचें आसनण अजतांच ती जमें आपलें सर्व पूर्वजीवन विसरून स्वामाविरूपणें त्याच्या मागोमाग जाते आणि त्याच्या जीवनांत स्वतःचें जीवन विश्वासानें आणि आनंदानें अकरूप करून टाकते आणि हा अनोखो आहे अशी कल्पनादि ती मनात येऊं देत नाही, त्याचप्रमाणें मक्ताच्या जीवनांत जेव्हां भगवद्‌रूपेचा शारद्वन्तु मुकल्लि होतो तेव्हा तोहि आपलें सर्व पूर्वजीवन अकदम विसरून भगवताच्या कार्याला स्वतःला बाटून घेतो. अशा वेळीं मनुःस्वतःच्या हृदयाला म्हणतो —

शरते आज कोन् अतिथि
खेल प्राणेर द्वारे ।
आनन्दगान गा रे हृदय,
आनन्दगान गा रे ।

नील आकाशेर नीरव कथा
 शिशिर-मेजा व्याकुलता
 देजे अठुक आजि तोमार
 कीणार तारे तारे

शस्यखेतेर सोनार गाने
 जोग दे रे आज समान ताने,
 भासिये दे सुर भरा नदीर
 अमल जलधारे ।

जे असेछे ताहार मुखे
 देख रे चेये गमीर सुखे,
 दुयार खुले ताहार साथे
 बाहिर हये जा रे ।

“शरद ऋतूच्या समृद्धीचा मुहूर्त साधून प्राणाच्या द्वार्मी हा कोण अतिथि आला आहे ! माझ्या हृदया, आतां सरे काहीं विसरून आनंदगान गाअूं लाग, आनंद गान गाअूं लाग. अन्ने वितळून स्वच्छ झालेल्या या नील आकाशाची मूककथा, शिशिरदर्वांनी थयथवलेली व्याकुलता दोन्ही तुझ्या धीणेच्या तारांतारांतून शंकृत होअूं देत. गुंजू लागू देत.

ही पहा ही पृथ्वी, दिने आपल्या शस्यश्यामल शेतांतून सोनेरी गायनाची ओक लकेर सोडून दिली आहे. आतां तूं देखील साथ देण्यासाठीं बरोबर त्याच मुराशीं आपल्या सुर मिळवून तिच्याबरोबर गाअूं लाग आणि संगीताच्या सोताच्या निर्मळ जलधारेमध्ये स्वतःला वहात जाण्यासाठीं होकून दे.

हा जो अतिथि येत आहे त्याच्या चेहऱ्याकडे, त्याच्या मुखारविंदाकडे, अंतरीच्या गभीर मुखाने पाहूं लाग आणि हे हृदया आपलें दार खुलवून त्याच्याबरोबर जाण्यासाठीं घरांतून बाहेर पड.

आजगायन तुझ्यासाठी माहेर बुरले नाही. आतां तें तुझ्या वांट्याला परक्यांचें घर झालें. तुझा हृदयनाथ तुला भेटला. आतां बुरलेलें आयुष्य त्याच्या सहवासांत त्याची अर्पणी होऊन घाटवायचें आहे. यासाठी तूं आनंदगान गावूं लाग, आनंदगान गावूं लाग.”

६

कर्मयोग आणि भक्तियोग हे जीवनपथाचे दोन

विकल्प नसून गृहस्थाश्रम आणि वानप्रस्थाश्रमाप्रमाणे या दोन अन्नस्था आदित. कर्मयोग हा दिवसभराच्या काळाडकष्टाप्रमाणे आहे. कष्टाडकष्टावांचून श्याप्रमाणे पोट भरत नाही त्याचप्रमाणे कर्मयोगावांचून जीवन समृद्ध होअं शकत नाही. पण व्याप्रमाणे सगळा दिवस काम केल्याने अंगातील कपडे घामाने चिरचिरित होतात आणि धुळीने माखले जातात त्याचप्रमाणे कर्मप्रधान जीवनामध्ये असजसा पुरुषार्थ वाढेल तमतसा परिग्रह वाढतो आणि अहंकार चिकटतो. कर्ममय जीवनात सामर्थ्य आहे, समृद्धि आहे पण अंतिम समाधान निवृत्तिमय भक्तीतच असणार.

सर्व प्रकारच्या शुभ प्रवृत्तींना जीवन भरून काढले म्हणजे मग परिपक्व वृद्धावस्थेने निवृत्त होण्याचा अधिकार मनुष्याला मिळतो आणि मग त्या अलिप्त स्थितीत जर त्याने मक्तीच्या सुवासाने आपले जीवन भरून घ्याल तर सवध आयुष्याची मेहनत कृतार्थ होते. पण आपुन्य गवळ गवळ संपत आल्यामुळे अंतिम भक्तिरसाला जी मुवलक फुगसत असावी लागते ती मात्र मिळेल अशी खात्री वाटत नाही. जा त्या शेवटच्या गोड घासा-

जेजि मलिन वृक्ष छादते हवे १७

भिर्यो काहीं हुसुह राग्न अनेल तर ती एवरीच यो, आतां मन्त्रीला अवकाशच किर्तिमा राहिला ?

शानोबांनी अक. मुंदर संवाद मिदिल्य आहे. त्यांच्या घोषणीं असा वृद्धासीं गांठ पडली असतां तो वृद्ध म्हणाल्य, “ भ्दानारपणीं मकिन करूं. ” त्यावर शानदेवांनीं शुनशुणीतपणानें अुतपदासल प्रश्न केल्य, “ आयुज फाय तुजें आकाधारु ? ”

अंभि मलिन वख छाडते हवे
हवे गो अंभियार—

आमार अंभि मलिन अहंकार ।
दिनेर काजे धुला लागि
अनेक दागे हळ दागि,
अेमनि तप्त हये आछे
सय कत्रा भार ।

आमार अंभि मलिन अहंकार ।

अेखन तो काज साज्ज हळ
दिनेर अवसाने,
हळ रे तौर आसार समय,
आशा अेल प्राणे ।
स्नान करे आय अेखन तवे,
प्रेमेर वसन परते हवे,
संघ्यावनेर कुसुम तुले
गोंयते हवे हार ।

ओरे आय, समय नेअि जे आर ।

“ दिवसभराच्या कामामुळे माझे हे अंगाचें वस्त्र अनेक डागांनीं डागळलें गेलें आहे. अेरव्हीं शरीराला ताप झाला आहेच त्यांत आतां हे अंगांतील कपडे सहन करावयाचे म्हणजे मोठें ओझेच आहे. आतां मलिन अहंकाररूपी हें वस्त्र तावडतोव सोडलेंच पाहिजे. कर्ममार्गी साधकाला अहंकार केव्हां व कसा गांठील हें सांगणें कठिण असतें, कारण अहंकार म्हणजे पुरुषार्थाची-पराक्रमाची छायाच नव्हे काय ? अेखादा कवीरच आपली कांवळ अशा कांहीं युक्तीनें वापरतो कीं, जन्ममर तिचा अुपयोग करूनहि काम संपतांच ‘ज्योकी त्यों धरि दीनी चदरिया ।’ असे त्याला म्हणतां येतें. वाकीच्या सगळ्या सुर, नर, मुनींनीं कांवळ पांघरली असतां ‘ओढीके मैली कीनी चदरिया ।’ असेंच दिसून आलें आहे. सर्वसाधारणपणें पुरुषार्थाच्या मागोमाग अहंकाराची मलिनता येतेच, म्हणून निवृत्तीचें अम्यंग स्नान करावें लागते आणि मगच पूजा-भक्तीचा आनंद घेतां येतो.

, पण आतां दिवस मावळला. काम संपलें, ज्याची वाट जन्ममर पाहिली त्याची येण्यांची वेळ जवळ आली. हृदयामध्ये प्राणामध्ये आतां आशेचा अंकुर अुगवला आहे. आतां धमाचें वस्त्र सोडून देऊन चांगलें अम्यंग-स्नान करून शुपासनेचे प्रेमवसन परिधान केलें पाहिजे आणि संध्यावनांत अुमललेली चांगली चांगली फुलें गोळा करून त्याचेसाठीं अेक हार तयार केला पाहिजे.

‘पण आतां वेळच निक्तीस शुरला आहे !’

७

आनंदयज्ञांत कामगिरी मिळवली आणि ती चोख

नजबली तर शेवटी कृपाप्रसाद म्हणून यजमानाचे दर्शन घडले पाहिजे. आणि अकस्मात न धुंदारता यजमानाला पूर्ण भक्तीने मुजरा करण्याचे सद्भाग्य लाभले पाहिजे. जर अखंड सेवा करून देतील बाहेरच्या बाहेरच रहावे लागले, यजमानाचे दर्शन घडले नाही आणि त्याची कृपादृष्टि आपल्यावर पडली नाही तर सेवा केल्याचे सार्थक काय ?

जे लोक मृत्यू मितात ते मृत्यूचे स्वरूपच ओळखत नाहीत. नाहीतर सेवक कधीतरी स्वामीच्या दर्शनाला जातांना आणि मुजरा करण्याची संधि सांपडली अमर्त्यांना अस्वस्थ होईल काय ?

त्या विश्वस्वामीने या जगात आनंदयज्ञ आत्मज्ञ आहे. मी किती धन्य की मध्यदेखील त्यात माग घेण्यास आमचण मिळाले. माझे मानवी जीवन कृतार्थ झाले. कारण मला त्यात कामगिरी मिळाली. या यज्ञात जेवढे म्हणून रूपवैभव आहे ते सर्व मला प्राप्त झाले, माझे डोळे तूट झाले, तसेच या जगात जेवढे म्हणून काही सुन्दर स्वर आहेत ते सर्व माझ्या कानांत मी घेऊ शकले आहे, विश्वसंगीतांत मी मग होऊन गेलो आहे. आता पाहण्या-ऐकण्यासारखे काहीच उरले नाही.

मला आज्ञा झाली की, बाजव तुझी बांसरी ! मला याहून अधिक काय हवे होते ? मी प्राणाचे हास्य आणि रुदन दोन्ही माझ्या गायनांत ऐकवू शकून दिली. अवघेच नव्हे तर मी माझ्या गायनार्थी ऐकरूप झालो.

आतां मात्र विचारवेंसें वाटतें की, “माझी वर्दी पुरी झाली नाही का ? ” आतां गायन संपवून मी आंत यावें आणि झोळे मरून तुला पहावें. आणि तुझे दर्शन घेत घेत तुझा होणारा जयजयकार ऐवावा. बस, दुसरी कसलीच आशा उरली नाही.

जगते आनंदयज्ञे आमार निमंत्रण ।

धन्य हल धन्य हल मानवजीवन ।

नयन आमार रूपेर पुरे
साध मिटाये वेडाय घुरे,
श्रवण आमार गभीर घुरे
हयेछे मगन ।

तोमार यज्ञे दियेछ भार,

बाजाभि आनि बाँशि ।

गाने गाने गेथे वेडाभि

प्राणेर कानाहासि ।

अखन समप हयेछे कि ।

सभाय गिये तोमाय देखि’

जयज्वनि शुनिये जाव,

अ मोर निवेदन ।

“जगताच्या आनंद-यशामध्ये मला निमंत्रण मिळाले. धन्य झाले, धन्य झाले माझे हे मानव-जीवन !

या आनंदयज्ञांत जे जे कांहीं रूपलवण्य आहे ते मी टक लावून पहात हिंडलो आणि माझे कान या आनंदयज्ञांतील सर्व गभीर सुर—सर्व खोल सुर ऐकून त्यांत मग्न झाले आहेत.

जगते आनंदयज्ञे आमार निमंत्रण ~~~~~ ११

तुझ्या या यशांत मी बंगरी बाजराची अशी कामगिरी तू मला दिली आहेस म्हणून मीहि प्राणांचे बदन आणि हास्य प्रत्येक गानामध्ये गुंफत गात गात दिव्यत आहे.

प्रमो, आतां वेळ नाही का झाली की, माझे गायन आटपून तुझे दरदारांत प्रवेश करून मी तुझे दर्शन करावे ! तुझा जपघ्यानि ऐकत ऐकत मी स्वतःच सर्वस्व तुझ्या चरणीं अर्पण करावे !”

८

जो वसून रहातो त्याचें भाग्य
वसतें, जो चालतो त्याचें

भाग्य चालतें असें वेदवाक्यांच प्रत्यक्ष अन्वयानें सांगून ठेविलें आहे.^१ मनुष्यानें जे काय ठिकठिकाणीं वागून रहावें अशी जर विद्यात्याची जिज्ञा असती तर त्यानें मनुष्याला वृक्ष-वनस्पती-प्रमाणें स्थावरत्त्व वेलें अमर्तें, मनुष्य जंगम आहे. त्याचें जगदि (जगत् = जें चालतें तें) गमनशील आहे. मनुष्याच्या वाट्याला स्थिता तेव्हांच येने जेव्हां त्याची घाट सपते आणि धिनिद्रा त्याला घेरून दाखते. पण तेव्हां त्याचा गमनशील स्वभाव आपला जोर करतोच. धक्केलें शरीर (शव) मार्गे दाखून देऊन जीवस्थानें तो पुढेच धांवतो. प्रेत शब्दाचा दारु अर्थ हाच आहे.^२

मरती अमो वा ओहोत असो मनुष्याची यात्रा चालूच अगणार. जोरांत असो किंवा रेंगाळत असो मनुष्य चालतच असतो. पण जेव्हा त्याच्या जीवनसागराला आनंदाचें

१. आस्ते भग आसीनस्य ऊर्ध्वं तिष्ठति तिष्ठतः ।
शेते निपद्यमानस्य चरति चरतो भगः ॥

२. शव आणि प्रेतमधील फरक : शव = जें पडून (निजून) रहातें तें.
प्रेत = जें पुढें जातें तें.

मगें येतें तेव्हा त्याला कोण रोऊं शकणार ? आनंदसागरांत मोठी मग्नी आली आहे. त्याच म्हणतात चला, वायू म्हणतो चला, हृदय म्हणतें चला, पाय म्हणतात आमच्याने आतां पांक्वत नाही. अशा घेंयें खल्लशी मिनाऱ्यावर सांपडावयाचा नाही. जातिवंत खल्लशी जिनके म्हणून अगर्वाळ ते गर्व पणपड होण्यामध्यें खुद्द मारून, शिडें चढून आणि हातांन वऱ्ही घेऊन गांभू लागावयाचेच.

समुद्रयात्रेचें अंक व्याकरण अगेंत. त्याच अुट्यात आणि पडतात. जर तुमची होडी त्यायंशीं संपांतर आडवी राहिली तर ती अुट्यालीच म्हणून समजा. त्याट लहान अगो वा मोटो अगो, फुगन अगो वा फुटत असो हाडाचा खल्लशी होडीला खटेसमोर घसो आणि तीगप्रमाणें तिल चिरून तिच्या पुढें जातो. नाक वर करून हट्टेरीं टक्कर देण्यांतच होडीला आनंद वाडतो ; पण जर कां ती त्याट होडीच्या बगडीन बगली तर होडीची घडगन नसते.

समुद्रयात्रेचा दुसरा नियम अमा की, जर होडीन पुरेसा माल असला तर तुम्हीं सुविपत आहांत. जर माल पुटेल या मगानें होडी मरली नाही तर तुरानामध्यें होडीच भुगवयाची नाही. यासाठीं हिंमतपूर्वक हुबळक माल मरून यानेल चला.

हमेशा जमिनीवरच राहणारे लोक-पाण्यांत पाय न ठेवणारे लोक-गयावया करून सांगतात. जीव संकटांत घालूं नका म्हणून सज्ज देतात. किनाऱ्यावर सर्व सुख आहे, क्शाल जातो त्या समुद्राच्या तोंडांत ? अमें म्हणून मागे खेंवतात. खल्ल्याला हा मुक्तिवाद कसा पडवा ? तो चिडून म्हणतो, मीं अमा काय गुन्हा केल्या आहे कीं मीं किनाऱ्यावरच रहावें ? असा कोणता शाप आहे कीं जो माझे समुद्रावरील स्वच्छंदजीवन पुडवून मला जमिनीवरच डांनून ठेवील ? कोणच्या ग्रहानें मन्त्रा बाधा केली आहे कीं मीं समुद्रापामून विमुख व्हावें ? नको म्हणणारे नको म्हणोन, रडणारे रडोत, अपसवुन करणारे शिंकत राहोन. मीं तर हा पाहा चाललों. धगरे दोरी, चढवा सफळीं शिडें वर, पकडा सुवाणू आणि चालवा वऱ्ही. आनंद सागण्या मग्ती आली आहे. या जड भूमीवर कोण शुभा राहतो ! टाऊक आहेत आम्हाला तुमचीं भयें. दिसायलाच काय तीं मयाण. तुषान वाय सुल्ल म्हणजे केवळ झाडेंच कोलमटून पडतात अमें नाही, पामर मयेंहि सागर-वीर-पुढें पडून जातात किंवा चिरून जातात. तुषानाशीं आनं मेनी केली त्याला तुम्हीं कोण गेकणारे ? तो चालला ; हिंमत अनेल तर त्याच्या कोवर या, मागोमाग याल तर पस्ता-वाल. खांपाल खांदा लावून, संकटाचा साथी होऊन यावयाचें असेल तर तुम्हाला

आमंत्रण आहे. आनंद सागराला मरती आली आहे आणि आमच्या सर्व होव्या आज यात्रेला निघाव्या आहेत.

आनन्देरअि सागर थेके

अैसेछे आज वान ।

दाँड धरे आज बोस् रे सवाअि,

टांन् रे सवाअि ट्यन् ।

बोझा जत बोझाअि करि

करव रे पार दुखेर तरी,

१देअुयेर १परे धरव पाडि

जाय जदि जाक प्राण ।

आनन्देरअि सागर थेके

अैसेछे आज वान ।

के हाँके रे पिछन हते

के करे रे माना,

भयेर कथा के बले आज

भय आछे सव जाना ।

कोन् शापे कोन् ग्रहेर दोवे

सुखेर डाँडाय थाकव वसे,

पाँलेर रशि धरव कयि

चलव गेये गान ।

आनन्देरअि सागर थेके

अैसेछे आज वान ।

---

१. वान-भरती. २. टांन्-सॅचा. ३. देअुयेर-लाटांच्या. ४. हाँके-बोलावतो.
५. हांगाय-किनाऱ्यावर. ६. पाँलेर-शिडाची.

आनंदाच्या सागरांतून आज भरती उसळली आहे. वल्गांच्या दांड्या घमन रचंजण आपआपल्या ठिकाणीं मजवून बस आणि पूर्ण दमानें वल्हीं खेचू लागी.

जेव्हा म्हणून माल होईत भरतां येईल तेव्हा लादून ही दुःखाची होडी आपण पार घेऊन जाऊं या. प्राण जायचे असले तर मले जावोत पण समोरून येणाऱ्या भरतीशीं होडीचें नाक मिडवून आपण चार्दू या. आज आनंद सागराला भरती आली आहे.

कोणरे हा मागून हांक मारतो आहे; कोण परत बोलावीत आहे. कोणरे आम्हांला मना करतो !! आज या उत्सव प्रसंगी मयाची वात कोण करीत आहे. माहीत आहेत आम्हांला तुमचीं सर्व भवें. आमच्या पुढें त्यांचा गमजा कशाळा ! अता कोणचा शाप आमचेवर येवून पडला आहे, कोणच्या प्रहाचीं आम्हांला वाया झाली आहे कीं, आम्हीं मुलांच्या किनाऱ्यावर बसून रहावें. धारे शिडाच्या दोऱ्या कसून, आणि चला गात गात गाणीं. आज आनंदाच्या सागरामध्यें अकस्य वृत्तीयेची भरती उडली आहे. आतां थांयणें शक्य नाहीं.

टीप :

कोन क्षणे कोन प्रहेर दोरे
सुखेर डांगाय थाकत बसे,

एकदां आम्ही समुद्रस्नानाला गेलो होतो. आमच्यापैकी ज्यांना पोहतां येत होते, लाटांशीं कडी दोस्ती करावी याची खुची ज्यांना माहीत होती ते आम्ही सर्व झपाट्याने आंत शिरलो. जेथें लया फुटत होत्या तो सर्व प्रदेश सोडून जेवून त्या उठत होत्या त्या प्रदेशात आम्ही गेलो आणि मग घोड्यावर बसण्याच्या आनंदाचा अनुभव करूं लागलो. लाटेबरोबर वर जावें, लाटेबरोबर खालीं यावें, हातपाय पसरून तरंगत रहावें, पुढें जावें आणि मानें यावें, असे अनेक प्रकार आम्ही केले आणि छातींवर, आंगवर आनंद मिळविला.

आमच्यापैकी एक थोडासा भिन्न होता. त्याला पोहायलाहि वेताचेंच येत होते. त्यानें आपलें गुड्यांवर पाण्यांतच ओंपोळ करवयाचें ठरविलें.

समुद्रस्नानाचा ज्यांना अनुभव आहे त्यांना ठाऊक आहे की या गुडघाभर पाण्यांतच सर्व प्रकारचा चिखल आणि कचरा असतो आणि तेथे एकहि लाट उठत नसल्यामुळे आणि सर्वच लाटा फुटत असल्यामुळे वारंवार मार खाऊन लालबुंद व्हावे लागते. पण आनंदरसाचा एक थेंबहि तेथे मिळत नाही.

‘सुरक्षित’ स्नान असे असते. चिखलांत न्हावे लागते, मार खावा लागतो, डोळ्यांत पाण्याचा फेंस जाऊन डोळे भगभगतात, वारंवार पाडले जाऊन कानांत रेती जाते आणि आनंद तर कसलाच नाही.

जगांत ज्यांना जीवनाची सुरक्षितता हवी असते, त्यांच्या बांध्यालाहि हाच प्रकार असतो. जीवनाचा जो खरा खलाशी आहे त्याला जर किनाऱ्यावर बसावयास सांगितले तर तो म्हणेल, ‘मी असा कोणचा गुन्हा केला आहे ? शनीची अशी कोणती साडेसाती माझ्या मागे लागली आहे की मी किनाऱ्यावर पडून रहावे. समुद्र हांक मारीत आहे, लाटा आमंत्रण देत आहेत, वारा शिडे भरून भरून बहात आहे अशावेळी मी या किनाऱ्यावरच रहावे म्हणतां ? यापेक्षा जीवनाचा पैल किनारा गाठलेला बरा. या किनाऱ्यावर कांटे, खडे आणि शिंपा च आहेत, रत्ने आणि मोती त्या किनाऱ्यावर असतात, अेवढेहि मला ठाऊक नाही असे समजतां काय ? मी खलाशी आहे खलाशी. किनाऱ्यावरचा खेकडा नव्हे. मला कसले मय घालतां आणि कसल्या सुरक्षिततेची लावच दाखवितां ? मला सोडा. माझी नाव आणि मी यावेळी महासागराच्या मध्यावर पांचावयास पाहिजे होतो. किनारा म्हणजे जीवनाचे याळवंट होय, तेथे मला कणभरहि रहावयाचे नाही.’

‘किनार्यावर ‘सुख’ आहे आणि सुरक्षितता आहे हे खरे, पण याखेरीज तेथे दुसरे कांहीच नसते. मुख्य म्हणजे ‘जीवन’ तेच तेथे नसते. सुकलेले जीवन कितीहि सुखी असले तरी मला त्याची पर्वा नाही. आपणहोअून संकट ओढवून घेण्यांत जी लज्जत आहे, जीवनसमृद्धि आहे ती या किनाऱ्यावरील सलामतीमध्ये नाही. हाच या किनाऱ्याचा सर्वांत मोठा दोष आहे. मला कोणी विचारले की किनाऱ्याला का कंटाळतोस तर मी म्हणेन की, जीवनाला यारून सोडणारे येथे कसलेच संकट नाही. म्हणून मग येथे उभे रहा कसाला ?’

“ आज धावणाच्या निविड अंधःवारांत सर्वांची नजर चोरून चोरवी पावले द्यात रात्रीप्रमाणे अगदी निस्तब्ध, असा तू कुठे चालला आहेस ! सगळी रात्र संपली, पहाट झाली, तरी पूर्व दिशेने आपले डोळे अजूनही मिटूनच ठेविले आहेत. पूर्वदिशेचा वारा हाका मारून कंटाळून चालता झाला आणि स्वच्छ निळे आकाश निविड मेघांनी हांकून घेतले आहे. काननभूमीमध्ये पत्रांची गीते ऐकू देत नाहीत, त्यांचे फलकूजन बंद झाले आहे. सगळ्या घांते दरवाजे लावले गेले आहेत. ज्या रस्त्यावर चिट्ठाराहं देखील निरकत नाही तेथे तू कोण ऐक्याच मार्ग धरित चालला आहेस !

हे ऐकसल्या, हे प्रियतमा, हे पहा माझे घर सदा उघडे आहे. मी तुझीच वाट पहात आहे. अिकडे दुर्लक्ष करून माझ्या समोरून ओलाघा स्वप्नाप्रमाणे निघून जाऊ नकोस, माझी अवहेलना करू नकोस. येथे तुझे सर्वप्रकारे स्वागत आहे आणि मला तुझी कोणीच नाही, मी तुझीच वाट पहात आहे, तूच काय तो माझा ऐकमात्र सखा आहेस आणि प्राणाहून प्रिय आहेस ”

१०

पाश्चात्य लोकांत कल्पना आहे की, हंसाला जेव्हा

मगण्याचें असतें तेव्हां तो कांठ सोडून सरोवरांत आंत आंत आंत पोहत जातो आणि अन्ने कांहीं सुन्दर गातो की त्या गाय्याच्या अंतिम आढापावरोवर त्याचे प्राणहि बाहेर निघून अनंतात मिळून जातात. त्याचें मरण त्याला किंवा जगाला दुःखदायक होत नसून मरण म्हणजे कधींहि न ऐकलेलें आणि न अनुभवलेलें दिव्य गायन होऊन जातें. त्याचें हें जीवन जर अितरें निर्मळ आणि प्रसन्न तर त्याचें मरण त्याहून कितीतरी शुद्धात्, दिव्य, भव्य आणि आनंदस्वरूप असलें पाहिजे. धवि म्हणतो मी देखील आतां जगून जगून-जीवनलीला नाचून नाचून धकलों आहे. आता या सर्व सेवेचें फळ मला मिळालें पाहिजे. जें मिळवण्यासाठीं जन्ममर नाचलों तें मिळलें म्हणजे चिरशान्ति मला मिळेलच. पोरपणीं नाचावयाचा आनंद असतो, उताखयामर्त्ये निरीक्षणाचा आणि सेवर्त्या चिंतनमय चिरशान्तीचा असतो. नामरूपाच्या जगांत जन्ममर यथेच्छ वावरल्यानंतर नामरूपाचा जेथें स्पर्शीहि नाही अशा स्थानां पोचलेंच पाहिजे. हेंच तर निर्वाण, हाच मोक्ष, हीच वैज्यपरिधति. सर्व परिश्रमाचें हें अंतिम फळ आहे. याच्या पुढें कांहींच भुलत नाहीं.

रूपसागरे डुव दियेछि
 अरूप रतन आशा करि;
 घाटे घाटे घुस्व ना आर
 भासिये आमार जीर्ण तरी ।
 समय जेन हय रे अेशार
 टेमु-खावा सत्र चुकिये देवार,
 सुधाय अेशार तळिये गिये
 अमर हये रव मरि ।

जे गान काने जाय ना शोना
 से गान जेयाप नित्य वाजे,
 प्राणेर वीणा निपे जाव
 सेअि अतलेर सभा-मासे ।
 चिरदिनेर सुरटि बेंवे
 शेप गाने तार काना केंदे
 नीरव जिनि तोंहार पाये
 नीरव वीणा दिव धरि ।

“रूपरहित अपरूप रत्न मिळायें म्हणून रूपसागरांत मी हुबक्या मारीत आलों
 आहें. आतां माझी ही जराजर्जरित नौका घेऊन घाटा घाटाची उफार करणें नको.
 लाटा खाण्याचा आनंद सोडून देण्याचें दिवस आतां दिसतात. आतां सुधा-
 सागरांत तळाला जाऊन मरून अमर होण्याची जिन्हा आहे.

जें गायन कानानें ऐकिलें जात नाहीं, तें जेथें नित्य वाजत असतें तेथें माझी
 प्राण-वीणा घेऊन मी जाओन. जन्ममर ती वीणा मी व्यक्त बसलों होतो. आतां
 तिच्यावर आपलें अंतिम क्रन्दन गाऊन घेतलें म्हणजे मग ही नीरव वीणा
 त्याच्या पार्यां वाहून (टेऊन) मीहि निस्तब्ध होऊन जाओन.”

११

वेदांमन्ये आकाश आणि पृथ्वी यांना आजीवाप म्हटलें आहे.

आकाश पिता आणि पृथ्वी माता आणि आपण सर्व त्यांचीं बालकें. विती मय्य कल्पना !!
विश्वबंधुव सिद्ध करायला किती निःशंक पुत्रा. आपास सर्वांच्या दोस्तीवर पसरलेलें
आहे. प्रत्येकाच्या आंत आणि बाहेर आकाशच मगलेलें आहे. हें आपास अंधःकार आणि
प्रसर, वारा आणि पाभूम सर्वांना आश्रय देतें आणि या रीतीने आपल्याला जिवंत ठेवतें.

पृथ्वी आकाशाकें दिलेल्या प्रकाशाचा, वाऱ्याचा आणि पावसाचा संग्रह करते
आणि अमंल्य प्रकाशाच्या वनस्पति-जीवार्थीना जन्म देऊन सर्वांचें पालनपोषण
करते. पृथ्वी, पाणी, वारा, प्रसर, आकाश हे सर्व त्या परमपित्याचे आशीर्वादच
शेन. न्यायप्रमाणें आजी किंवा दाजी बालसत्ता कधींच निसरत नाही, नेहमी त्याचे भोवतीं
मिथ्या पाहून त्याला संमाद्रीत असतें, रसचप्रमाणें आकाश आणि पृथ्वी आपल्या सर्व
बालकांना व्यक्तिशः प्रत्येकाच्या घेऊन त्यांचा संमाळ राखतात. बालकांना काय कल्पना
अति बरी, आजीवाप आपली किती काळजी बघतात. पुढें जेव्हां बालकांना बुद्धि येत
आणि त्यांना दिसून येतें बरी, अखंड मेवा, आणि अखंड काळजी बाहूनच आजीवापांनीं
आपल्याय लहानाचें मोठें केलें आंद, तेव्हां बुद्धे स्वामानिकपणेंच मन्त्रिनग्र होतात आणि
पुढें आजीवापांच्या मार्गें जीवग्रन्थ ओळखू शकतात. मग त्यांना वाटतें बरी, आजीवाचा

आपणज्ञानले उडत रुते

आशीर्वाद देखील आपण आर्थाचापांचे मार्घतच मिळवावा. सर्व काही त्यांनीच मिळून दिले आहे. श्रीभूषणाचा आशीर्वाददेखील त्यांचे हतूनच मिळालेला बघ.

आकाशातले उठल पुढे

‘आलोर शतदल’।

‘पापद्भिगुलि घरे घरे

छडालो दिक्-दिगन्तरे,

ढेके गेल अन्धकारे

निविड कालो जल ।

माझखानेते सोनार कोपे

झानन्दे भाभि, आछि बसे—

आमाय विरे छडाय धीरे

आलोर शतदल ।

आकाशेते ‘ढेउ दिये रे

वातास बहे जाय ।

चार दिके गान वेजे ओठे,

चार दिके प्राण नाचे छोटे,

गगनमय परशखानि

लागे सकल गाय ।

हुब दिये भेजि प्राणसागरे

नितेछि प्राण यक्ष भरे,

किरे किरे आमाय विरे

‘वातास बहे जाय ।

१. आलोर—प्रकाशचर्चे. २. पापद्भिगुलि—पापद्व्या. ३. ढेउ—तुहूनी, लपटा.

४. वातास—वाता

दश दिकेते आँचल पेटे
कोल दियेछे माटि ।

रयेछे जीव जे जेखाने
सकलके से डेके आने,
सवार हाते सवार पाते
अन्न से देय बाँटि ।

भरेछे मन गीते गन्धे,
वसे आछि महानन्दे,
आमाय धिरे आँचल पेटे
कोल दियेछे माटि ।

आले, तोमाय नमि, आमार
मिलक अपराध ।

ललाटेते राखो आमार
पितार आशीर्वाद ।

बातास, तोमाय नमि, आमार
घुचुक अवसाद ।

सकल देहे बुलाये दाओ
पितार आशीर्वाद ।

माटि, तोमाय नमि, आमार
मिटुका सर्व साध ।

गृह भरे फलिये तोले
पितार आशीर्वाद ।

---

५. खेज-मांझी. ६. मिलक-माझीसे होबोत्. ७. घुचुक-नष्ट होबो.

“आकाशाच्या छताखाली प्रकाशाचें शतदल पद्म खुपडलें आहे. पाकळ्यांचे सरावर सर खुपडून त्या दिग्दीगन्तव्या पसरलेल्या आहेत. अेकाच पद्मानें सर्वथ सरोवर झांकून टाकावें त्याप्रमाणें या शतदल पद्मानें निविड अंधःकाराचें कृष्णजळ झांकून टाकलें आहे. आणि या विशाल कमळाच्या मध्यमार्गीच्या सुवर्ण कोणामध्यें कमलासन ब्रह्माप्रमाणें मी आनंदानें बसलों आहे आणि माझ्या आसनास हें प्रकाशाचें शतदल फुटून राहिलें आहे.

आणि हा पद्म बारा कला वाहूं लागला आहे. बारा कला ! आकाशाला जणुं लाटाच येऊन राहिल्या आहेत. चारी बाजूनें माझ्याचे आलाप छेडले जात आहेत. आणि चारी बाजूला प्राण नृत्य करीत आहे. सर्व आकाश भरून बारा लाचव असल्यानें आकाशाच जणुं स्पर्शरूप होऊन माझ्या सर्व गात्रांना कवचळीत आहे. खरोखर बारा भ्णजे आकाशाचा प्रेमळ स्पर्शच नव्हे काय ! या प्राण-सागरांत मी आतां डुंबूं लागलों आहे. आणि यांतून छाती भरून प्राण (वायु) घेत आहे. पद्म हा बारा कला माझ्यामोवती घेयळत वाहूं लागला आहे. **आहे**

आणि ही पृथ्वीमाता दावी दिशांना स्वतःचा पदर पसरून मला मांडीवर घेत आहे. प्रत्येक जीव कोठेही असो तेथून ती त्याच्या बोलाडून घेते आणि सर्वांचे हातीं, सर्वांचे पात्रीं पोटभर अन्न वाटून देते. या पृथ्वीच्या राग्यांत माझे मन गीतानें आणि मुगंधानें भरून जात आहे, आणि मी माझ्या या आसनावर महानंदानें बसलों आहे. पृथ्वीनें माझ्या आसनास आरत्या अंचल पसरला आहे आणि मला मांडीवर घेतले आहे.

प्रकाशा, मी तुला नमस्कार करतो. माझे सर्व अस्वाद्य तुझ्यामध्ये विडीन होऊन झडून जावोत. तूं माझ्या नित्याचा वरदहस्त माझ्या मस्तकावर ठेव.

हे वाऱ्या, मी तुला नमस्कार करतो. माझी सर्व ग्लानि नष्ट होवो. माझ्या सर्व शरीराला गोळासून तूं मला परमनित्याच्या आशीर्वादाचा अनुभव करून दे.

हे मृत्तिके, मी तुला नमस्कार करतो. माझ्या सर्व वाचना वृत्त होवोत. माझी सर्व भगमग शान्त होवो. तूं माझे सर्व घर भरून माझे जीवन सुरक्षित कर. माझ्या जीवनरूपी दाण्यांत रस भरून दे आणि अद्या रीतीनें नित्याचा आशीर्वाद मिळून दे.”

१२

औस्वराच्या जगामध्ये दोन न्याय चालत असतात.

अंक आहे कर्माचा न्याय आणि दुसरा भगवदूपेचा.

जोंवर आपण आपल्या व्यक्तिवाच्य प्राधान्य देतो, तोंवर आपण कर्माच्या साम्राज्यात असतो. 'कदाचें तजें मरावें, वेदाचें तजें प्यारें.' कधी कमी व्हावयाचें नाही, कधी अधिक व्हावयाचें नाही. मग विष्णु महेश देखील या कर्माच्या बायपांतून मुक्त नाहींत.

पण ज्या वर्णा आपण औस्वराच्या शरण गेलों, सर्व कर्तृत्व त्याचेकडे सोंपविलें आणि आपल्या कर्तृत्वाचा किंवा व्यक्तिवाच्य ऐकादि अुरू दिल्या नाही, त्यावर्णा आपल्यापुरता कर्माचा बायदा गांज होतो आणि भगवदूपेची निमित्ता काम करू लागते. मग आपली गर्व छवितें आपोआप मग्न होतात. पूर्वनिवृत्त पापपुण्य त्याच्या चरणी वाहिलें गेल्यामुळे आपल्या दिशेबांदून बांदून टाकिलें जातें. मग भगवदुपा सर्व बाहीं परिस्थिती आपल्या हातांत धेडून स्वतःला योग्य वाटेल त्याप्रमाणें सर्व व्यवस्था करून मोसळी होतें.

मग भक्ताग्र देखील लवकर किंवा अशिरा अगा प्रसन्न करवता येत नाही. तरीहि जीवाची तत्त्वमसि व्यसन करण्याची आणि भगवंताला पणोपणीने आळवण्याची त्याला मुभा असोव. कारण तजें करूनच तो कर्माच्या कबाड्यांतून सुज्य असतो.

तुमि भेदार आमाप सहो हे नाथ, सहो ~~~~~ १७

पूर्वजीवनाविषयीं सुपरति शाल्याविना या शरणागतीचा उदय होत नसतो म्हणून भक्तांच्या वचनांमध्ये पद्मात्ताप—सुपरति, शरणागति, आणि यद्वा हीं सर्व तत्वे प्रति-
विकित झालेलीं असतात.

तुमि अेवार आमाय लहो हे नाय, लहो ।

अेवार तुमि फितो ना हे —

हृदय केडे निये रहो ।

जे दिन गेछे तोमा विना

तारे आर फिरे चाहि ना,

जाक से धुल्यते ।

एखन तोमार आलोय जीवन मेले

जेन जागि अहरह ।

की आवेसो किसेर कयाय

फिरेछि हे जयाय तथाय

पथे प्रान्तरे,

अेवार युकेर काळे ओ मुख रेखे

तोमार आपन वाणी यहो ।

कत कलुष कत पाँकि

अेखनो जे आछे वाकि

मनेर गोपने —

आमाय तार लागि आर फितयो ना,

तारे आगुन दिये दहो ।

“भगवंता, आतां तूं मला अेखाचा अनाय जीवाप्रमाणें मदकूं देअूं नकोय. मला माझें आत्मस्वातंत्र्य पुरे झालें. आतां तूं माझ्या हृदयाचा कवजा घे. मला सुचलून घे.

जितके दिवस मी तुला विसरलों ते सर्व व्यर्थ गेले, त्या दिवसांचें आतां मला स्मरण देखील नको. आतां मला तुझी आठवण अखंड रहावी आणि तुझ्या प्रकाशांत मी जाग्रत असावें हेंच मला हवें आहे. माझे मलाच आश्चर्य वाटतें कीं कुणाच्या सांगण्यानें आणि कसल्या आवेशानें मी जगभर भटकलों आणि रस्त्यानें तसेंच आडरस्त्यानें फिरत राहिलों. आतां तें सर्व मी सोडून दिलें आहे. तुला शरण आलों आहे. मला पोटाशीं धर. माझे डोकें मला तुझ्या छातीवर टेकवूं दे आणि मग तूं स्वतःचा आदेश मला सांग.

मला टाळूक आहे कीं तुझ्या कृपेचा अधिकारी मी नाही. माझ्या पोटांत कितीतरी पाप, कितीतरी दंभ लपून राहिला आहे. माझ्या त्या सर्व दोषांकडे पाहून मला दूर लोटवें नको. तुला काय कठीण आहे ! माझे सर्व दोष पाहून घेऊन त्यांना काढी लावून दे. माझी योग्यता पाहून मजवर कृपा करण्यापेक्षां माझ्या-
वर कृपा करण्यासाठीं माझे दोष जाळून मला योग्यच कां करीनास ! आजवर दूर राहिलों तो राहिलों. आतां मात्र कृपावंता, मला दूर करूं नकोस. मला शुचिद्धन घे, मला आपलासा कर आणि माझे हृदयच तुझ्या ताब्यांत घेऊन टाक. ”

१३

जुन्या वगळी प्रत्येक राजा उत्प्रेष्ट सेनापति असल्या-

मुळेच त्याला राजपद मिळत असे अथवा दिकत असे.

राजा सर्वोत्प्रेष्ट न्यायाधीश पग असे. म्हणूनच हाताखालच्या अमलदारांच्या हातून जर तुम्हें न्याय न मिळाला तर लोड गटने शेवटी राजाकडे घाब घेत आगत; अर्पेल करीत असत. आजदेखील बनान.

सावप्रमाणे जर अद्यापि सेनापतीला अजूनचा मोहिमेवर पाठविले जाणे शीरे, चातुर्य, अपवा मुद्दपक्षेक्ष्य कमी पटण्यामुळे सेनापति हसू त्यापल तर राजा तावटतोच त्या ठिकाणी जाऊन पोहोचि आणि गेनेचा अधिकार आपल्या ताब्याव घेऊन, सेनेच्या निष्कारने लढून, विजय मिळवीत असे. राजाने स्वतः सेनापतिपद आपलेकडे घेतले म्हणजे समजावे की, आता सर्व राजसक्ति अजवटून काम होणार आहे. पुढील केंद्रा, राजाने मोहिमेचा भार आपल्या शिष्टवर घेतला आहे अशी बातमी त्यापलांच हातू पावतून जात असत आणि आता आपला दिक्क लक्षणार नाही अशी घाणी होऊन राहण येत.

प्रत्येक जीव म्हणजे जेवढे लक्षणशा सव्यावर नेत्रल गेल्या पणाम्याचा प्रतिनिधित्व शेष. पणाम्याच्या बर्तीने देहस्त्री किंवा व्यक्तिस्वरूपी जेवढे लक्षणशा पग असत

महत्वाच्या प्रदेशावर जीवात्म्याने राज्य करवयाचें असतें. तेथें जर दुर्बळतेमुळे, गफलतीमुळे, निष्ठेमध्यें फरक पडल्यामुळे, किंवा कोणत्याहि कारणांमुळे जर या प्रतिनिधीचें राज्य कधीण ठरलें तर तो ताबडतोब सन्नायला त्याची बातमी देऊन मदत मागणारच. राजाचें राज्य शिथिल होतां कामा नये.

मक्त हृदयस्वामीला शुद्देशून म्हणतो —

जीवन जखन शुकाये जाय

करुणाधाराय असो ।

सकल माधुरी लुकाये जाय,

गीत-सुधारसे असो ।

कर्म जखन प्रबल-आकार

गरजि अुठिया दाके चारि धार

हृदयप्रान्ते हे नीरव नाथ,

शान्तचरणे असो ।

आपनारे जवे करिया कृपण

कोणे पडे धाके दीनहीन मन

दुयार खुलिया हे अुदार नाथ,

राजसमारोहे असो ।

वासना जखन विपुल धुलाय

अंध करिया अचोचे मुलाय

ओहे पवित्र, ओहे अनिद्र,

रुद्र आलोके असो ।

“जेव्हां माझ्या जीवनांत कोरड पडेल, मन-वचन-चाणी नीरव होतील आणि जिवाची काहिली चालूं असेल तेव्हां हे भगवान, अुन्हाळ्याच्या दोवटीं पावमाची सडी लागावी त्याप्रमाणें करुणाधारेच्या रूपानें येथून माझ्या हृदयांत वास कर आणि सर्वत्र गारेगार करून माझें हृदय तुझ्या कृपेनें ओलेबिंब करून टाक.

जीवन जखन शुकाये जाय ~~~~~ ४१

आणि जेव्हा माझ्या हृदयांतील माधुरी नष्ट होऊन मी अगदी कोरडा टणठणीत होईन, प्रेम न वारल्यामुळे हृदय शुष्क, फटोर आणि सहानुभूतिहीन होईल तेव्हा हे रतेवर, गायनरूपी सुधारक यत्न नू ये आणि त्या सुधारकांत माझे हृदय अगदी मुरवून टाक.

आणि जेव्हा मोठ्या पराक्रमाने कर्मे करीत असतां कर्मांचे स्तोम माज आणि कर्मान्या माराराली जीवनच दवले जाते आणि हृदयांतील भक्ति नष्ट होऊन रजोगुणाची पातापातच जेव्हा सर्वथ जीवनाला व्यापून टाकते, तेव्हा हे शान्तिनाथ, अगदी पायाची चाहूल देखील न लागू देतां आणि ऐक शब्दादि न शुच्यारतां माझ्या हृदयांत येऊन आपले आसन ग्रहण कर. म्हणजे कर्मांची ही पावटळ आपोआप शान्त पडेल आणि जीवनाकाय प्रसन्न - निर्मळ होईल.

आणि हे जीवनसम्राट ! जेव्हा माझ्या हृदयांत कार्पण्य येतील, मनाची क्षुद्रात्मा नष्ट होईल आणि तुझ्या भक्ताला न साजेल अशी हीनता माझ्या जीवनाला व्यापून टाकील तेव्हा, हे शुदार नाथ, माझ्या हृदयाची कपाटे खुपडून आपल्या घोरपणाने त्यांत प्रवेश कर आणि जगाला अनुभव होऊं दे कीं हे भिकार्याचे घर नवून चक्रवर्ती सम्राटाचा हा ऐक विदार आहे.

आणि जेव्हा कपुद्र वासना धुळीचे ढग शुत्पन्न करून सर्वत्र अंधकार करून सोडील आणि अघोष अंधकाररूपी काळोखांत मला बुडवून टाकील, तेव्हा हे परम पवित्र, हे अर्पाड बागरूक, तुझा तेजस्वी प्रकाश घेऊन सर्व अंधकाराचा नाश करीत आणि कपुद्र वासना जाळून मरम करीत माझ्या हृदयांत प्रवेश कर.

१४

सर्पपरीनें सुखी असतांना
देखील केव्हां केव्हां सुन्दर

गोष्टी पाहून किंवा मधुर शब्द ऐकून मनुष्याच्या मनाला हुरहुर लागते आणि त्याचें कारण कांहीं केल्या बळत नाही. कालिदासानें ठरवून टाकलें आहे कीं, त्याचें कारण मनुष्याला नवळत पूर्वेजन्मीच्या प्रेमाची आठवण होत असते, हेंच होय.

रम्याणि वीक्ष्य मधुरांश्च निरम्य शब्दान्
पर्युत्सुकी भवति यत् सुखिनोऽपि जन्तुः ।
तत् चेतसा स्मरति नूनं अबोधपूर्वम्
भावस्थिराणि जननान्तर-सौहृदानि ॥ शालुंतल.

पण जेव्हां अगें कांहीं मधुर अंक आलेले नसतें, रमणीयता दृग्गोचर झालेली नसते, आकाशांत अंधार पसरलेला असतो आणि निखिल विश्व निद्रिमर्षें मग अमर्ते, अग्रावेष्टीं जेव्हां मनुष्याची हृत्तंत्री- हृदयव्रीणा अक्षयश्रेणी बाजूं लागते, सोप झुडून जाते आणि प्राण अक्षयश्रेणी पल्लवहून गुणगुण लागतो, तेव्हां त्याचें कारण काय म्हणावें? विचित्र बेरना हृदयाला अस्वस्थ करणे, नवळत कुजाला तरी आपल्या बटवृत्तबोका आपलें सर्वस्व

अपण वरण्याची कृति मनांत बसवून बाजविले आणि शेज्यांनून अनुधाण वाटू लागलात, याचे कारण काय म्हणजे ? कोणी ती अमरमा उपसत केली ? कोणी झोप खुदविली आणि हृदयामध्ये ही मधुर वेदना खुदून वरून मजकूरून आमापणाची योग अपेक्षा बगडे आहे ! बाईच मजकूर नाहीं. पण जीवनामधील छिन्न गांठगांठी घडी येवून टेप्टी आहे असे माघ गवून गवून वाटू लागते.

विश्व जंखन निद्रामग्न,
 गगन अन्धकार,
 के देव आमार चीणार तारे
 ऐमन प्रंकार ।
 नयने घुम निळ केडे,
 खुठे बसि शयन छेडे,
 'मेले ओंखि चेये याकि —
 पात्रि ने देखा तार ।

गुंजरिया गुंजरिया
 प्राण खुठिल पुरे,
 जानि ने कोन् बिपुल वाणी
 बाजे व्याकुळ सुरे ।
 कोन् वेदनाय बुझि ना रे
 हृदय भरा अग्रभारे,
 पारिसे दिते चात्रि वगहारे
 आपन कण्ठहार ।

विश्व जेव्हां निद्रामग्न होतं आणि आकाशांत केवळ अंधकारच भरला होता, अशावेळी माझ्या हृदययोगेची तार अशा रीतीने कोणी छेडिली आहे आणि

१. घुम-झोप. २. मेले-उपडून.

माझ्या डोळ्यांतील शोष कोणी पळविली आहे ! मी अंयरून सोडून अठून बसावे, आणि डोळे बुघून पहावे तो तो दिसत नाही—कोणीच दिसत नाही ! फक्त माझा प्राण खडबडून अठून गुंजन करून व्यगल आहे आणि ही विपुल वाणी, व्याकुळ सुराने वाजत आहे—गर्जत आहे ती कुणाची ऐंदि समजत नाही. अश्रुभाराने हृदय भरलेले आहे पण कोणत्या वेदनेमुळे ते समजत नाही आणि मन आपला कंठहार काढून कुणाच्या गळ्यांत घालण्यासाठी अतुल्य शाले आहे तेदि समजत नाही. फक्त मनामध्ये चुटपुट आणि हुरहुर मात्र काहूर भाजवीत आहेत.”

१५

“तुझा कर चुकविण्यासाठी
मी घर सोडून पळ

बघला - पणगदा झालों. पण जेथे तुम्हें राज्य नाही असे स्थानच सांपडत नाही. आतां
मी स्वतःच करा बांचविणार ? आतां कारण जाण्यांत आणि सर्वत्र तुझ्या चरणां सांपडून
देण्यांतच हुरकियतना आहे,” अशा अर्थाचा अरु अमेग तुम्हेंबानीं लिहिल्या आहे.

जिंलंडमर्थे Thomson नांवाच्या शेका संस्थेची पण मद्रबदा कवीची The
Hound of Heaven नांवाची कविता प्रसिद्धान आहे. धार्मिक स्तोत्रसंग्रहामर्थे देखील
हिला स्थान मिळालें आहे. त्या कवितेंत कवि म्हणतो - “आश्वगुला टाळवें, त्याच्या
हातावर तुरी धावी या अद्भुतदेखने मी पळालें, पण त्याची निश्चित पावले माझा पिछ
सोडीत नाहीत. पंचमहाभूतांपैकीं प्रत्येक भूताल मी शरण गेलों, पण व्याचेवडे जावें त्यानें
शेवटीं परमेश्वराचीच निष्ठा कायम पाळून मला दणा द्यावा आणि मला त्याच्या
हातीं सांपडून देण्याची तत्परता दाखवावी. बोटहि जा हाच अतुल्य देतो.
आतां मी करू तरी काय ? मीं वितीहि आकांत बेली तरी त्याचीं पावले न गडबडतां न
थांबतां माझा पाळथग करीत आहेत आणि अधिकारधिक जवळ येत आहेत. आतां माझा
घोर खचला, आमविश्वासहि बुडाला, आणि आतां तर माझा प्राणहि माझेसीं बेवघ

होभून त्याच्याकडे घाबू पहातो आहे. आतां हें बंड सोडून धावें आणि मुकाट्यानें त्याला शरण जावें हाच बांचण्याचा जेवमाच खुपाय झुला आहे.”

अशा काहींशा अर्थांचें तें काव्य आहे. माना ग्रीड, अपुमा आणि रूपक समर्पक, आणि वर्णनशीली अत्यंत सुत्वष्ट या सर्व गुणांमुळे Hound of Heaven—स्वर्गाचें श्रापद—हें काव्य जिंग्जी माषेचा एक अग्रतिम अलंकार होभून बसलें आहे.

अशाच प्रकराचें हें लहानसें काव्य स्वीन्द्रनाथानीं आपल्याला दिलें आहे.

मेनेछि, हार मेनेछि ।
 टेलते मेछि तोमाय जत
 आमाय तत हेनेछि ।
 आमार चित्तगगन थेके
 तोमाय केजु जे राखवे ठेके
 कोनोमतेअि सभिवे ना से
 वारेवारेअि जेनेछि ।

अतीत जीवन छायार मतो ।
 चलछे पिछे पिछे,
 कत मायार बौरार सुरे
 डाकल्ले आमाय मिछे ।
 मिळ छुटेछे ताहार साथे,
 धरा दिलेम तोमार हाते,
 जा आछे मोर अेअि जीवने
 तोमार दूवारे अेनेछि ।

“माशी हार मी कबूल करतो. कबूल करतो. जेवढें म्हणून तुला दळ्यावयास गेलो तितकें मी स्वतःचें नुकसानच वेळें आहे—तितकें मी स्वतःलाच हाणलें आहे.

मेनेछि, हार मेनेछि

मया पुनः पुनः अनुमय आला आदे बी माझ्या चित्तगगनांतून तुला सांकून
 ठेवण्याना जो म्हणून प्रयत्न केला गेला तो बरतो श्रेयस्वी मला असंभव झाला
 आदे.

तुला चोरून जे आयुष्य मी आजवर गवेलें, तें सर्वां जेलाया छापेममार्जे
 माझ्या मार्गे मार्गे येत आदे. आणि मायावी राग वाढून मला आपल्या माया-
 जालाकडे मिथ्या चालवीत आदे. मी त्या जीवनाची तदाकार हेल्याचा पुष्कळ
 प्रयत्न केला पण सरतेश्रेयस्वी तुझ्याच हातांत सांपडलों. आतां माझ्या अशल्या
 जीवनांत जें कांक्षी होतें नव्हतें, तें सर्वां तुझ्या द्वाऱीं येऊन आली आदे. आतां
 मी आपल्ये द्वार कसूल करतो, कसूल करतो. ”

१६

सायक जेव्हां प्रारम्भ करतो तेव्हां शास्त्राच्या आणि

संतांच्या वचनांवर विश्वास ठेवून धुसाहपूर्वक पुढे जाऊ असतो. सायनेच्या प्रारम्भी जो हृदयाचा प्राथमिक विस्मय होतो तेव्हाच त्याला धोर देण्यास पुरेसा असतो.

पण पुढे अशा अशा भूमिरेख तो येऊन पोचतो की त्याला सर्वत्र शून्यच दिसू लागते. व्यवहाराच्या दुनियेची गोडी नष्ट झाल्यामुळे येथील पाश तुटून गेलेले असतात. आणि मगवंताकडून स्वीकार झाल्याची कसलीच चिन्हे मिळत नाहीत त्यावेळीं स्तब्धतेतून मरणास धोंग होऊन कसलेच असतो. सर्वत्र अंधकार, निराशा आणि फोडता भागू लागते. शास्त्रवचनांचा धोर सुटलेच असतो, अनुमत्ताचा ओझाचा कोठेच दिगंत नाही. होतें तें धावजड, आणि त्याचे मागे लागले तसाचा मागमूसहि नाही अशी स्थिति होऊन जाते.

अशावेळीं आधार फक्त धर्मेचा असतो. खऱ्या सांगने की, हेहि दिवत जातील आणि मग अस्मदम अस नव्याच दुनियेमध्ये प्रवेश होतील. हे मौनाचे अडे फुटले म्हणजे अव्यभिची विशाळ जग दिसू लागेल, आणि सर्वत्र संगीतच संगीत होऊन जातील.

पुण्याप्राप्तीचे निडे शब्दांस जन्म घेतात. शब्दांची पावे खाऊन परिपुष्ट होतात.

मग त्यांना असमजारी बेतुद्धि येते. स्वकचे बोंबळें करून ते फिडे पडून मगान. पुढे आपोआप त्या बोंबळ्यांचेच एक प्रघसर्बे जडें बनते. हा बोव रितीतरी बंड असाच जड रितीत पडून रहातो. पुढे बंड येताच हे अडें मंग पावते आणि त्यानून परीचे पंजे धारण करणारे पुढ्यांसारू बाहेर येत आणि विशाल सुष्टि पाडून ते हृदयांतल आनंदानें नागूं लावने. साधनाची अशीच दशा असते. पुढ्यांसहवा विद्या अज्ञानता सुष्टिनियमात्यच वस होभून बोधांत पडून रहातो. मग धर्मेच्या जोखवा आश्वरी मीन आणि साधनेची रात्र सहन कातो, आणि त्यानून यथासम्ये बाहेर निपतो, आणि नंतर सर्वत्र आनंदी आनंद अनुभवतो.

निष्ठेचे क्षेत्र अंधारी रात्रच धीर धाविण्याग वाणीभूत होते. ती म्हणतो - हा रात्रच पहा कमी आदर्श साधनप्रमाणेच अरुंड जागरूक राहून पहाट होण्याची वाट पहात आहे. बाणबाण तास शुचोत्तर वाढणारा अंधकार पाहून देखील तिची मद्धा डगमगत नाही. ती आपली असंख्य ताते पेटून वाट पहातच बसते. मला नवे वा निष्ठापात्रत धन पावला !

ओगो मीन, ना जदि कओ

नामि कहिले काया ।

बकर भरि बजिब आनि

तोमार नीरवता ।

स्तब्ध हये रजिब पडे

रजनी रय जेमन करे

ज्वाळिये ताण निमेषहारा

धैर्ये अवतता ।

हवे हवे प्रभात हवे,

आंधार जावे केटे ।

तोमार वाणी सोनार धारा

पडवे आकाश फेटे ।

तखन आमार पाखिर बासाय
जागवे कि गान तोमार भाषाय ।
तोमार ताने फोटावे पुल
आमार बनलता !

“हे मौनमूर्ते, तूं जर बोलणार नसलास तर नको बोलूं. तुझी ही नीरवता, तुझा हा अगोलाच मी हृदयांत भरून घेऊन सहन करीन. ज्याप्रमाणे रात्र रात्रे पाजकून अनिषिष लोचनार्नीं भान बांकवून जागरण करीत असते त्याप्रमाणे मी तुझें हें मौन सहन करीन.

पण शेवटीं पहांट खात्रीनें, होअीलच—अंधाराचा नाश होअीलच; आणि मग आकाश फाटून त्यांतून तुझ्या याणींचो सुवर्णधारा वाहूं लागेल. ती घारा पृथ्वीवर पोंचतांच माझ्या बनलता तुझ्या गाण्यानें फुलूं लागतील.

३१२४१

‘‘मग तुझें मौन कोठें राहील !’’

१७

औत्तर ज्याप्रमाणे सर्वसमर्थ
आहे त्याचप्रमाणे जीवहि

सर्वतर्हनें अनहाय आहे. सामर्थ्यानें औत्तर जर अद्वितीय तर निःसहाय स्त्रीच्या
बाबतीत मीहि अद्वितीय आहे.

अशा धिक्तीत साधना करून औत्तराच्या चालापर्यंत पोचण्याची जबाबदारी माझे
कशी असू शकेल ? मजकूरून साधना करून घेणाऱा सहाय्यक जेव्हा प्रत्यक्ष फलस्वरूप
असेल तेव्हाच काहीतरी आत्मा बाळगता येईल.

माझे जीवन मलिन आहे हेच मला शपथ अश्रूक नव्हते. मग तें पुढून साहजिकच
जिन्नत कोटून अडणार ? आतां माझी मलिनता मज्या नजरेस पडली आहे खरी. ती
दूर झाली पाहिजे हेही मला पळें आहे. पण पुढें पडून अपयोग कर ? ती मलिनता
पुढून काढण्याची शक्ति मजमध्ये नाही. तो मान मजकूरून तूच शुचल्लस पाहिजेस. जोंस
या मलिनतेची जाणीव किंवा त्याच मला नव्हती तोंपर्यंत तुझी मदत मी मागितली नाही.
आतां ती जाणीव झाल्यामुळे माझे व्याकुळ हृदय ज्वलन करूं लागलें आहे. आतां त्याच
धुळीत राई देऊं नकोच. पुढून बघ.

दया दिये हवे गो मोर
 जीवन धुते ।
 नभिले कि आर पारब तोमार
 चरण छुंते ।
 तोमाय दिते पूजार डालि
 बेरिये पड़े सकल कालि,
 परान आमार पारि ने ताभि
 पाये थुते ।

भेतदिन तो छिल ना मोर
 कोनो व्यया,
 सर्व अंगे माखा छिल
 मलिनता ।
 आज ओमि शुभ्र कोलेर तरे
 व्याकुल हृदय 'कंदे मरे,
 दियो ना गो दियो ना आर
 धुलाय शुते ।

“दयावंता, कृपा करून तुलाच माझे जीवन धुअून थावे लागणार आहे. तसें जर न झालें तर तुझ्या पायाचा स्पर्श करण्याची माझ्यांत योग्यता कोठून येणार ! तुला अर्पण करण्यासाठीं फुलांची परबडी घेअून मी बाहेर निघतों. तर सर्वत्र माझ्या अंगचे काजळच बाहेर येतें. जिवडे पदार्थे तिकडे काळेंच काळें दिसतें. त्यामुळे माझा प्राण तुझ्या चरणीं मला ठेवितांहि येत नाहीं.

१. कोलेर तरे—मांदीवर.   २. कंदे मरे—रडतें.

आजवर या दिवशीचें मला दुःख नव्हतें. सर्वांग मलिनतेनें मासलेलें अम्न देखील मला त्याची जाणीव नव्हती. त्यामुळे कसलीच अस्वस्थताहि नव्हती. पण आज तुम्ही नी पवित्र शुभ्र मांडी मला दिसते आणि काजळ्यानें मासलेलें माझे शरीरहि मला दिसतें. त्यामुळे माझे व्याकुळ हृदय आक्रंदन करूं लागलें आहे. यापुढें त्याला या सर्व शुद्धीत निजें देऊं नकोस. चांगलें तेल लावून, स्नेह-प्रयोग करून प्रेमानें गोवाराण्यासाठीं आपल्या मांडीवर घे, माझी साधना तेंच करावयाची आहे, कारण लहान मोठी सर्व शक्ति तुम्हीच आहे.”

१८

मनुष्याची अशी ही पसगत
नेहमींच होत असते.

दुर्दैवाची गोष्ट ही की अशी पसगत होण्यात त्याचा स्वतःचाच सहपात्र काही थोडाथोड्या नसतो.

मनुष्याच्या वासना अतिशय मोडक असतात की, त्याच्या सात्त्विक वृत्तीला त्या भुल्ल पालनात, औश्वराची पूजा करण्यासाठी रोजी प्रसन्नतेचे उपचार आणि छप्पन प्रसन्नतेचे भोग मनुष्याने निर्माण केले. जे जे काही स्वतःला चांगले वाटेल ते ते सगळे भोगताला अर्पण करतो ही मूर्खी कल्पना मित्रा गोवना. माणसाला मागे जे जीवन स्वतः सोडून दिले ते औनागला अर्पण करण्यात मनुष्याला संशय वाटत नाही. आपल्या परी राजा आला अगता त्याचा पाहुणचार करण्यासाठी ज्याप्रमाणे आपण आपल्या शस्तीची कमाळ करून त्याचा पाहुणचार करतो त्याप्रमाणे परमात्म्याला देखील राजा समजून आपण त्याची गजदिल्लीची पूजा करू लागलो. परत अजयच की, जे पयोदसगुणी तांबुल राजाला दिला तर राजा स्वतः त्याचे सेवन करतो. भगवताच्या पूजेच्या शेवटी अर्पण केलेल्या तांबुल भगवतांनी स्वीकारला आहे असे समजून त्याचा भुल्लेला प्रसन्न आपणच खाक्याचा अगता. जे करतो करतो मर्त्यासाठी आगलेल्या तांबुलाची चटक मस्ताला लागते आणि मग स्वतःला भगा तांबुल हवा असेल तगाच तो भगवताच्या पुरे करून स्वतः मरकव-
ण्याची गंय त्याला लागते.

नारादि कर्मीनीं समजातून सांगिल्लें कीं मनुष्यांनीं आपल्या वागना मारण्याच्या
 अंकांनीं त्या sublimate करून, त्याचें शुद्धीकरण करून औश्रवाच्या चार्णीं अर्पण
 कराव्यात. “यान असावा औश्रवमजनी, योय असावा अन्द्रियदमनी” अिन्यादि
 प्रसंगें वासनांचा अपयोग आत्मोद्धारयुक्ते करावा. तंत्रमार्गेन देखील जमाच अपदेश केल्य
 कीं देहदहन न करता, तपस्येच्या कठोर मार्गेन न जाता, मधुरा-भर्त्ताचें सेवन करा
 आणि वासनांनाच औश्रवसेवेच्या मार्गेन लवा, याचा परिणाम काय झाला ते शाक्त
 मार्गाचा इतिहास सांगत आदेंच.

तारा दिनेर वेला असेछिल

आमार घरे—

बलेछिल, अेकटि पशे

रजिब प'डे।

बलेछिल देवतासेवाय

आमरा हब तोमार सहाय—

जा-किल्लु पायि प्रसाद लब

पूजार परे।

अेमनि करे ददि क'योंण

मलिन वेशे

मंकोचेते अेकटि कोणे

रजिळ असे।

राते देखि प्रबल हये

पशे आमार देवाळये,

मलिन हाते पूजार बळि

हरण करे।

१. पशे—घुसतात.

“वासना ओळखून होत्या की त्यांच्या वास्तविक स्वरूपांत त्यांना कोणी जवळ करणार नाही म्हणून ! त्यांनी मक्तीचा मोठा आव आणून वचन देण्यात सुरवात केली. आम्हांला दुसरें काय हवें आहे ! आम्हांला आमच्या जीवनाचें सार्थक करण्याची जर संधि चाल तर आम्हीं कृतार्थ होऊं. तुमच्या देवपूजेच्या वेळीं आम्हांला बोलवा. आमच्या शक्तीप्रमाणें आम्हीं मदत करूं आणि पूजेच्या शेवटीं जो कांहीं प्रसादाचा तुकडा मिळेल तो घेऊन संतुष्ट राहूं. मग त्या वासनांनीं दिलेल्या वचनाप्रमाणें अभिनय करून, अगदीं गरीब बापड्या होऊन अेका कोपऱ्यांत दीनपणाने आपलें स्थान घेतलें. आणि जणुंकाय बेवदी जागा देखील घेण्याचा आपला हक्क नाही अशा मुद्रेने अगदीं संकोचून कर्मांत कमी जागा घेऊन त्या बसल्या.

पुढे रात्र पडली. सर्वत्र अंधार झाला तेव्हां मग भी काय पहातो—या वासनांना कळून चुकलें कीं, आतां संधि आपलीच आहे. त्यांनीं बघतां बघतां विकराळ रूप धारण केलें आणि न विचारतां त्या देवळांत घुसल्या व पूजेसाठीं म्हणून जो नैवेद्य तयार करून ठेविला होता तो आपल्या मलिन हातांनीं त्यांनीं शुचलला आणि बघतां बघतां खाऊन पस्त केला.

प्रथमच जर त्यांच्या मायाची बोलण्याला मी भीक घातली नसती तर !!”

१९

जेव्हां सुत्तर हिन्दुस्थानांत
भीरट मिन्डिया कंपनीचें

राज्य झालें तेव्हां हे दुकानदार दिल्लीला जाऊन बादशहाची खुशामत करून त्याच्याकडून
कसलें तरी फरमान घेऊन येत आणि त्याच्या जोरावर बंगालस्तारच्या समृद्ध प्रदेशांत ठिक-
ठिकाणी चौक्या बसवून बादशहाच्या नांमनें नाना प्रकारचे वर खुपटीत असत. कित्येकजण
तर फरमान असो नसो बादशहाचें नांव घेऊन प्रजेला असें काहीं नाडीत कीं, त्यांचेजवळ
काहींच रहात नसे. अशा लोकांच्या कटोरपणामुळेच मायेमथें 'लुटणे' या अर्थी
'नागवणे' हा शब्द आला आहे. कारण अंगावर कमंडादेखील ते राई देत नसत.

पुढें जेव्हां या धूर्तानां पाहिलें कीं, मोगल राज्य डळमळीत आणि दुर्बल झालें आहे,
लोक अनाथ आणि असहाय झाले आहेत, तेव्हां त्यांना बादशहाच्या फरमानाची आणि
त्याचे सेवक होण्याची माथा सोडून दिली आणि कंपनी बहादुरच्या नांवानेंच निर्लज्जपणें
लोकांचा छळ आरंभिला.

अकबरा अक अभिजित सेनापति आपल्या मैत्र्यानिशीं बंगालमध्ये फिरत जमतां अके
ठिकाणीं लोक गांव सोडून जीव घेऊन पळत असतांना त्याचे दृष्टीस पडलें. सेनापतीनें
त्यांना घोषवून धरून विचारलें—तुमच्यावर काय संकट आलें आहे ? कोण तुमच्यावर
बलाबी करून आला आहे ? मित्रां नष्ट, मला शत्रु असेल तर मी तुमचें रक्षण करीन.

लोक म्हणाले, 'जर कोणी चढांओ करून आला तर आम्ही स्वतःच त्याचा अिलाज करू शकू. आम्ही गांव खाली झरीत आहोत याचें कारण निगलेंच आहे.

'आजपासून आमच्या गांवां ब्रिटिश अदालत स्थापन होणार आहे. तिच्या लुटी-पामून कांहींच रक्षण नसल्यामुळें आम्ही गांव सोडण्याचें ठरविलें आहे.'

ब्रिटिश सेनापतीला देखील वाटलें असेल कीं, या संघर्षांतून मी या लोकांना कसे काय वांचविणार ? विचार्यानें फक्त ही गोष्ट आपल्या वासरांत (दायरांत) नमूद मात्र करून ठेविली.

कंपनी सरकारच्या फारकनांची हीं कर्तूतें मनुष्यस्वभावाला सोडून धोडेंच आहेत ! आपल्या वासनादेखील आत्मदेवाच्या राव्यांत — या शरीरांत असाच धुमाकूळ घालतात. प्रथम प्रथम धार्मिक आचार, कर्तव्यबुद्धि, परोपकार, शास्त्रीय प्रयोग वगैरे बहाणे पुढें करून वासनातृत्तीचे मार्ग शोधून काढले जातात आणि चारित्र्यबळ, संयम-शक्ति आणि पवित्रता नष्ट करतात. आणि पुढें जेव्हां खात्री होते कीं, मनुष्याचें हृदय अगदींच दुर्बल झालें आहे, त्याच्यांत प्राण झुरलें नाहीं तेव्हां सर्व प्रकारची आत्मवंचना दूर सारून आणि आणि दंभाचा पडदादेखील घाडून टाकून, निर्लज्जपणें सडेतोड भाषा बोलूं लागतात ;' आणि आम्याची ऊर्ध्वगति रोकतात. या कायमाच्यांना प्रथमपासूनच ओळखलें पाहिजे. प्रथमच त्यांच्या तावडींत सांपडावयाला नवी. 'तयोर्न यशमागच्छेत् ।'

तारा तोमार नामे घाटेर माझे

१ मासुल छय जे धरि ।

देखि शेने घाटे असे

नाभिको पारेर १ कडि ।

तारा तोमार काजेर भाने

नाश करे गो धने प्राणे,

सामान्य जा आळे आमार

छय ता अपहरि ।

१. मासुल ~ महमूल, पर. २. कडी - कपडो.

तारा तोमार नामे घाटेर माझे

आजके आमि चिनेछे सेमि
 छद्मवेशी-दले ।
 ताराओ आमाम चिनेछे हाय
 शक्तिविहीन व'ले ।
 गोपन मूर्ति छेडेछे तामि,
 छज्जाशरम आर विछु नाभि,
 'दौडियेछे आज मापा तुले
 पय अवरोध करि ।

“हे राजेश्वरा, ते तुझ्या राजमार्गावर ठाणें देअून तुझ्या नांबानें फर बसल
 करतात. पुढें जेव्हां नदी ओलांडण्याची पाळी येते तेव्हां तरीचें (होडीचें) माझे
 चुकविण्यासाठी घाटावर खिसा चांचपून पहावें तर अेक कयडीहि भुरली नाहीं.
 ते तुझ्या कामाचा बहाणा पुढें करून घन, प्राण सगळ्याचा सत्यानाश करतात
 आणि जी कांहीं चीजवस्त आमचे जवळ असेल तिचें अपहरण करतात.

आतां तर रिशति अधिकच विपडली आहे. हे छद्मवेशानें येणारे सोवये
 राजसेवक आहेत असें आम्हीं आजच ओळखले. हाय रे दुर्दैवा, भितक्यांत
 त्यांनादि कळून चुकले की, आम्हीहि शक्तिविहीन, असहाय, अनाथ आहोंत.
 आतां तर ते कसली लाजभीट ठेवणार ! त्यांनीं आपला कपटवेश आतां टाकून
 दिला आहे, आणि निर्लज्ज होअून वाटमान्याप्रमाणें रस्त्यांत तोल्यानें खुभे
 राहिले आहेत. आणि आमची वाट आडवीत आहेत. आतां हे कसचे आम्हांला
 जिवानिर्घां सोडणार !!”

१. चिनेछि - (मी) ओळखतो ४. दौडियेछे-खुभे राहिले आहेत.

२०

गीतें सांगितलें आहें कीं
ज गां त आ प त्या

वाट्याला जी सामाजिक सेवा 'आली अगेल ती शुचम रीतीनें घडायली असता तीच परमेश्वराची पूजा होई शरते आणि तिच्या योगानें मनुष्याला जीवनसिद्धि प्राप्त होते.

“ स्वधर्मणा तमप्यर्थं गिद्धि विदति मानवः । ”

अक बवि म्हणतो “ जनसेवा ती जीवसेवा. ”

टिळकांनीं मगवंताला ' जनतामा ' म्हळें आहे. जनतेमध्येच जगापायला ओळखलें पाहिजे. ही जी सर्वगामान्य भावना आहे ती सामान्य मनुष्याला साधणें कठीण जातें. याचें कारण त्याच्या स्वार्था अगामाजिक वृत्तीच होत. यत्न, धन, तप यागान्धीं सामाजिक कामें मनुष्य जर प्रसन्नपणें आणि निरपेक्षपणें करूं लागला तर त्याचे कटु, सङ्कुचित आणि असामाजिक व्यक्तित्व नष्ट होऊन जाशील आणि मग त्याच्या जीवनांत द्वंद असे रहाणार नाही.

मग तो कधीं असें म्हणणार नाही कीं, “ टोकांच्या राक्षसाचा मत्त बंडाळाला आहे. मत्त अस्त्रापा बोंबण्यांत बघून प्यान करवयाचें आहे. ” प्यान समावयाचें

असेल तर लेखिताचेंच प्यान करावें, औत्तपुच्या प्राचीसाठीं जे अशांचें योग्य तीर्थस्थान
 असेल तर तें लोकांचा बाजारहाटच होय. कारण तेथें सगळे लोक केवळ आपल्या वस्तूंचेच
 नव्हे तर आपल्या पुरुषार्थाचें आणि जीवनाचें आदान प्रदान करीत असतात. जगन्नाथाची
 भेट मंदिरांत होत नसून मग रस्त्यावर होते. अत्रें समजलें म्हणजे मनुष्याची साधना-
 विषयक कल्पनाच बदलून जातील. बाजारांत न्यायिकताची जी घाणार्चीस चालते आणि
 जनसंमर्दाचा जो बोलाहल अहं येतो त्यांतच आपल्याला त्या जगन्नाथाची मोहक मुरली
 ऐकूं आली पाहिजे. आणि दुःसुखामक व्यवहाराच्या जगांतच आपल्याला साधनेचें
 कपेच सांपडलें पाहिजे. आप-परमाव दूर करून चांगले आणि वाजिद, सज्जन आणि
 दुर्जन असा भेदच जेथें भुज नाही अशा प्रकळ प्रेमानें सर्वांचीं ऐक्य साधणें याहून निराळी
 साधना ती कस असणार ?

देवाची मूर्ति रथांत बसवून मागसांवरून ती मंदिरपर्वत खेचून नेण्याचे दिनस आतां
 जुलें नाहींत. जुलट आतां आपण आपल्या प्राणाच्या रथांत बसून लेखसमाजाच्या
 हृदयामध्यें वास करणाऱ्या जगन्नाथाच्या सेवेसाठीं घर सोडून रस्त्यावर यावयाचे आहे
 आणि सधेंच भगवंताचा आदेश आणि सदेश ऐकित्वा पाहिजे आणि सेवापरगण हृदयांत
 तो धारण केल्या पाहिजे.

आमार   ऐकला घरेर 'आडाल भेंगे

विशाल भवे

प्राणेर रथे बाहिर हते

पारब कवे ।

प्रबल प्रेमे सवार माझे

फिरव घेये सकल काजे,

हाटेर पथे तोमार साथे

मिलन हवे ।

प्राणेर रथे बाहिर हते

पारब कवे ।

१. आडाल-बंधन, आडकाटी.

निखिल आशा-आकांक्षा-मय

दुःखे सुखे

झोंप दिले तार तरंगपात

धरव बुके ।

मन्द-भालेर आघातवेगे

तोमार बुके छुठव जेगे,

शुनव वाणी विश्वजनेर

कलरवे ।

प्राणेर रथे बाहिर हते

पारव कवे ।

“माझ्या या अेकाकी घराचे आडपडदा फाडून प्राणाच्या रथांत बसून या विशाल विश्वाच्या वाह्य प्रदेशांत मी केव्हां पोहोचू शकेन ? प्रचल प्रेमानें सर्वांच्यामध्ये सर्वांचे काम करण्यासाठीं मी केव्हां धावू शकेन ? मला आतां कळून चुकलें आहे कीं तुझ्याशीं माझें मिलन लोकसमुदायाच्या बाजाराच्या रस्त्यावरच होणें शक्य आहे. या मिलनासाठीं प्राणाच्या रथांत बसून मी केव्हां बाहेर पडूं शकेन, बाहेर येऊं शकेन ?

सर्व आशा आणि आकांक्षा यांनीं भरलेल्या सुखदुःखामध्ये बुडी घेऊन लोक-स्वभावाच्या लाटांचे आघात मी माझ्या छातीवर केव्हां घेऊं शकेन, सहन करूं शकेन ? अिष्ट आणि अनिष्ट, चांगलें आणि वाईट यांच्या आघातांच्या जोरानें मी तुझ्या हृदयांत जायत होऊन विश्वजनांच्या कलरवामध्ये तुझा संदेश मी ऐकूं शकेन असें केव्हां होईल ? प्राणाच्या रथात बसून मी घराबाहेर केव्हा येऊं शकेन ?”

१. झोंप दिले - बुडी घेतून. २. बुके - छुटोवर.

२१

ओंकाराची स्थापना करण्या- साठी प्रथम स्थानशुद्धी

करून आसन मांडावे लहान. आपला जीव लहान म्हणून जर स्थानात आसन मांडले आणि त्यावर बसविण्यासाठी ओंकाराला लहान केले तर त्याचे खरे दर्शन आपल्याला होणार नाही. तथा प्रकारची स्थापना खरी स्थापना न होत! केवळ मोहाची तंत्रच होईल. आपल्या लहानशा बाहुपायांमध्ये ओंकाराला मानवण्याचा प्रयत्न केला तर आपण केवळ स्वनःलाच आपल्या बाहुपायांत बांधू शकू.

जेव्हा या अंगेय विन्यामपेच तो विश्वभर माला आहे हे ओळखून त्याची प्राप्ति तेथे करण्याचा प्रयत्न करू, तेव्हाच त्या हृदयेस्वरूप आपल्या हृदयांत आणू शकू, पाहू शकू.

विश्वरूप दर्शन करावयाचे आहे काय ? तर ध्यान विचारांत घ्या आणि तमले दर्शन ओंकाराकडे मागा. आपले चित हा एक मजबूत पण लुप्तप्राय असा दंड आहे. त्याच्यावर हे कमळाप्रमाणे फुललेले सर्व विश्व धारण केले गेले आहे आणि त्या विश्व-कमळावर तुला पूर्ण प्रकाश ऐक्याच्या वृष्टि करीत आहे असे हे तुझे नवीन विश्वरूपदर्शन मला घडव.

—
अेका आमि फिरव ना आर

अेमन करे —

निजेर मने कोणे कोणे

मोहेर घोरे ।

तोमाय अेकला बाहुर बाँधन दिये

छोटो करे धिस्ते गिये

आपनाके जे बाँधि केवळ

आपन डोरे ।

जखन आमि पाव तोमाय

निखिल-माझे

सेअि खने हृदये पाय

हृदयराजे ।

अेअि चित्त आमार घृन्त केवळ,

तारि 'परे विश्वकमल ;

तारि 'परे पूर्ण प्रकाश

देखाओ मोरे ।

" थापुटे मी आतां असा अेकटा फिरणार नाहीं. मोहाच्या घोर तंद्रेमध्ये आपल्या मनाच्या कोपऱ्याकोपऱ्यांत मी हिंडणार नाहीं. तुला माझ्या बाहूच्या बांधनांत बांधावयास गेलों आणि तुला लहान बनवून घेऊन टाकण्याचा प्रयत्न केला तर आपल्या पाशात मी स्वतःलाच केवळ बांधूं शकतो असा अनुभव आला आहे.

मी जेव्हां तुला या सर्व विश्वामध्ये पाहूं शकेन — मिळवूं शकेन त्याच क्षणीं तुझ्यासारख्या हृदयेश्वराला मी माझ्या हृदयात आणूं शकेन — ठेवूं शकेन.

हे माझे चित्त जणुं काय फक्त देठ आहे, त्यावर हें विश्वकमळ विकसून सर्वत्र पसरलेलें आहे आणि त्याच्यावर पूर्ण प्रकाशरूपानें तूं पसरलेला आहेस असे

अेका आमि फिरव ना आर

र. शं. ५

दर्शन मला दे, विश्वाला सोडून विश्वनामाचे दर्शन होणे शक्य नाही हे आतां मला कळून चुकले आहे. माझ्या व्यक्तित्वाचा विश्वाशी संबंध आहे हे मी ओळखल्यानंतरच तू मला प्रकाशरूपाने पावन करणार आहेस. मी जेव्हा विश्वाशी अकरूप होईन तेव्हांच तू माझ्या हृदयांत विराजमान होणार आहेस हे मला आतां पटले, आतां मी विश्वाला वाजुल सारून आपल्याच मन्दाग्रा कोनाकोन्यांत मूढ होऊन पडणार नाही.”

२२

भगवंता, मला तुझ्या कृपेचा
आश्रित वनवूं नकोस. तुझ्या

तेजस्वी आनंदाचा भागीदार व्हाय- साथीदार व्हाय. मीं व्हाईं अकर्मण्य मावुक नाहीं कीं म्याडपणानें दुर्दैवतेचे अशु दाळीत बसेन. सुखाच्या आणि शोभेच्या सुपळ जीवनाची छालसा मला नाही. सुखाचें जीवन म्हणजे स्वप्नमय जीवन, त्याची गोडी ती काय घरावयाची ! ज्या भीषण आनंदानें पागल होऊन तूं नाचतोस त्याच आनंदाचा साथीदार होऊन शिवगणांप्रमाणें मीहि नाचूं अिच्छितों. तुझे तें ताडवतूय पहातांच सदिह-पेलख लोक, दुर्वल्लवृत्तीचे लोक मयभीत होऊन आणि लज्जित होऊन पळ काढतात. अशा वेळीं तुझ्या त्या रुद्र प्रेमाचा - प्रचंड मनोहर प्रेमाचा साथीदार होण्याचें पसद करवें आणि क्षुद्र आर्शाचा तुज्ज स्वर्ग पायांखालीं तुढवून त्याला रसातळला पाठवून घावा हेंच मला हवें आहे. मला तुझा साथीदार व्हावयाचें आहे. पोष्य चिंत्वा आश्रित व्हावयाचें नाही.

आमार अे प्रेम नय तो भीरु,
नय तो हीनत्रल,
शुधु कि अे व्याकुल हये
फेलवे अश्रुजल ।

मन्दमधुर सुखे शोभाय
 प्रेमके केन घुमे होवाय ।
 तोमार साथे जागते से चाय
 आनन्दे पागळ ।

नाच' जखून भीषण साजे
 तीव्र तालेर आघात चाजे,
 पाळाय त्रासे पाळाय लाजे
 सन्देहविहळ ।

सेभि प्रचंड मनोदरे
 प्रेम जेन मोर बरण करे,
 वपुद्र आशार स्वर्ग ताहार
 दिक से रसातळ ।

“ माझे हे प्रेम भीरू नाही, हीनरुल नाही, तें काय घ्यायुळ होअून पक्कत
 अशु टाळीत बसेल !

मंदमधुर सुखामध्ये आणि बरबरच्या शोभेमध्ये मला टाकून माझ्या प्रेमाला
 निद्रेमध्ये, स्वप्नमय जीवनामध्ये बुडवून कां टाकनोस ! माझे प्रेम आनंदानें
 पागळ होअून दुःखाबरोबर जागू पहातें, नाचूं पहातें. त्याचें तें. कोड पुरीव.

तूं जेव्हां दुःखा भीषण सरंजामानिशीं नाचूं लागतोस आणि दुःखा तांडवाच्या
 तीव्र तालाचा आघात दणदणूं लागतो तेव्हां जे कोणी अश्रद्धाळू, दुःख-पेळव
 लोक संदिह-विच्छळ झाले असतील ते सर्व त्रस्त होअून दूर पळून जातील.

अशा वेळीं माझ्या प्रेमानें त्या प्रचंड मनोहराच्या स्वीकार करावा, त्याचा स्वयंवर
 करावा आणि आपल्या क्षुद्र आशेच्या स्वर्गाला त्यानें रसातळाला पोचवायें,
 हेंच मला हवें आह्. सुखासोयीच्या स्वप्नमय जीवनाची मला गोडी नाही. मला
 दुःखा द्र आनंदाचा भागीदार होण्यांतच सार्थक वाटतें.

६८ रवींद्र - हंफर

२३

देवाला अर्पण केलेला नैवेद्य जर देव खाऊन टाकू लागला

तर विद्वां लोक त्याला रोज मिष्टान्न घातील ? देवाची पूजा शेवटी आपल्याच पदरी पडते, अशी छात्री अमंते म्हणूनच लोक त्याची मोडशेपचार पूजा करतात. दगडाचा देव बराबराचा आणि मग म्हणावयाचे बाई, 'देव पक्त मावाचा भुकेलेला आहे, त्याला धोडेच हे राजविलास हवे आहेत ?'

औश्वराला राजा म्हणणें, पिता म्हणणें सोयीचें असतें. राजादा हृदयाची मक्ति अर्पण करावयाची आणि त्याच्याबद्दल सर्व प्रवाचे अर्थिक माग्य मिळवावयाचें. औश्वराला पिता म्हणावयाचें आणि त्याच्याबद्दल स्वतःची समाळ करून घ्यावयाची. औश्वराला माता म्हणावयाचें आणि तिच्याबद्दल लाड करून घ्यावयाचे आणि आपलें जर चुकलें तर पुनः म्हणावयाचें - 'कुपुत्रो जायेत क्वचिदपि बुमाता न भवति।' औश्वराला वाटाव्या म्हणावयाचें आणि त्याचेबद्दल हात धरून घेऊन जीवनपथ सुरक्षित करावयाचा. हा सर्व सोदा फायदांतील आहे. पण, औश्वराला सगळी किंवा माझ म्हणून ओळखू लागली तर जगांतील सर्व सुखी दुःखी, समर्थ दुर्बल, सनी अज्ञानी लोकांना आपलेपणानें वागवावें लागेल आणि मग त्याग, दान, सेवा यांचें शुक्लश्राव मागे स्वरून घ्यावें लागेल.

जीवनाचा बदल होऊन, मितामता होऊन आणि शुद्ध विवाहाचा होऊन अशांना कंटाळून असेल. जीवनाचा, जगाचा, जगातील आणि जगातील भुवनेत आहे. आपण जर त्याला माझी म्हणून स्वीकारले आणि जगातील सगळ्या भावांना आणुल्लेखीत बांधिले; त्याला माझी म्हणून ओळखले आणि सर्व अन्यायांना प्रेमादागने गोंजाले तर आपल्याला आपले संतुष्टित जीवन पदोपदी खर्ची पालने लागेल; आणि शेवटी आपले असे बाईच म्हणार नाही. अशा त्याच जग हेपल आणि आपण जग सर्वांनी अशाच शाली तर आपले व्यक्तिगत जीवन विसरून जाऊन समष्टीच्या विषय जीवनसांगात आपण लीन होऊन जाऊ, तय्यार आणि तय्यार होऊन जाऊ. पण अशा विषय-विषय जीवन नशिवां अशाचाम पाहिजे ना ?

संतुष्टित जीवनाचा कटु स्वार्थः सुखेन तेन हन्य होणार—

“ आशी होता मुक्त । केलें झाला बद्ध ।
धेवूनिया छंद । माझे माझे ॥ ”

देवाला जवळ करून, सर्वसामान्य जनतेला अशाच होऊन विषय साक्षात मिसळण्यापेक्षा देवाला दूर ठेवण्यात आणि त्याची मद्राजा, मितामता आणि शुद्ध म्हणून सुशामन वरण्यात आपल्याला आपल्या संतुष्टित जीवनाची अधिक समीपता पावते.

यापुढे खरी मक्ति करावयाची म्हणजे देवाचे धोरण पुढे न करता त्याला आपल्या मानकी कथूचा प्रतिनिधि म्हणून ओळखणे हाच खरी साधना आहे.

[धर्मनिष्ठ म्हणतात की, Fatherhood of God आणि Brotherhood of man हाच जीवनाचा सारंगुण सर्वच आहे. मांडवळाला त्यांनी Fatherhood of God अशाच काय ते स्वीकारले. आणि जगा ममाजयतावाचीनी Brotherhood of man पुढे केले आहे. आणि त्यानंदि भेद करून Brotherhood of poor, helpless, down-trodden, have-nots यातच ते पुढे कहीन आहेत. कवि म्हणतो की, असे वरणापेक्षा Brotherhood of God चाच प्रचार करा म्हणजे जीवनातील दम आणि हदयानीत तय्यार दोन्हीही दूर होतील.]

देवता जेने दूरे रअि दौंढाये, -

आपन जेने आदर करि ने ।

पिता बले प्रणाम करि पाये,

बन्धु बले दु हात धारि ने ।

आपनि तुमि अति सहज प्रेमे

आमार हये अले जेथाय नेमे

सेथाय सुखे बुकेर मच्ये धरे

संगी बले तोमाय वारि ने ।

भाअि तुमि जे भाअियेर माझे, प्रभु,

तादेर पाने ताकाअि ना जे तबु,

भाअियेर साथे भाग करे मोर धन

तोमार मुठा केन भरि ने ।

छुटे असे सवार सुखे दुखे

दौंढाअि ने तो तोमारअि सन्मुखे,

सँपिये प्राण कान्तिविहीन काजे

प्राणसागरे शँपिये पडि ने ।

“तुला देवता समजून तुझ्यापासून मी दूर शुभा रहातो; आत्मीय समजून आपुलकीने मी तुझा आदर करित नाही.

मी तुला पिता म्हणून तुझ्या पायावर लोटांगण घेतो—तुझी चरणबंदना करतो पण तुला माझू म्हणून दोन्ही हातांनी कबटाळीत नाही. तूं जेथे अत्यंत स्वाभाविक अकारण प्रेमाने मुचासनावरून सुतरून आमचा होऊन आपण होऊन येतोस तिथे तुला आपला सौगडी म्हणून छातीशी कबटाळण्याचें मला सुचलें नाही.

तूं खरोखर आमचा माझू आहेस. जगांतील सर्व मानवबंधूंच्या हृदयात तूं विराजमान आहेस, पण सर्व बंधूंकडे पाहून त्यांच्या चेहऱ्यांत तुझे दर्शन

देवता जेने दूरे रअि दौंढाये, ~~~~~ ७१

करावे आणि आपल्या सर्वस्वाची त्यांच्याशी चांटणी करून तुझ्या मुठी भरून टाकाव्यात हेहि मला सुचत नाही.

आपल्या संकुचित व्यक्तित्वांतून मुद्दून निघून सर्वांच्या सुखदुःखांशी अकरूप होऊन मी तुझ्यासमोर अजून शुभा राहिलो नाही आणि हे क्षुद्र प्राण अर्पण करून जेथे कसलाच धक्का नाही अशा मानवतेच्या विश्वदारांत पडून प्राण-सागराशी अकरूप व्हावयाचें अजून मला पटलेले नाही.

तसें जेव्हां पडेल तेव्हांच मी तुझा होईन आणि तू माझा होशील. तेव्हांच मला सायुज्यमुक्ति मिळेल."

२४

आयुष्यांत लहानमोठ्या अनेक वासना आपल्या

जीवनांत येउन जातात, आणि निरनिराळ्या वेळी आपल्या जीवनाचा लहान वा मोठा भाग भरून टाकतात. ज्यावेळी जी वामना प्रवळ होणे त्यावेळी तीच जीवनमूर्धस्व आहे असे त्या वेळपुरते वाटते. पण ती तृप्त झाली, ओपरली किंवा तिरून गेली म्हणजे बरबर तरी निदान तिचा भागमूसहि रहात नाही.

जीवन हे असेच असावयाचे. पण अशा वासना कितीहि झुठल्या आणि पन्नाहि तृप्त झाल्या तरी त्यायोगे जीवन समृद्ध होतेंच असे नाही. असले सामान्य जीवन गद्याप्रमाणे नीस्त अमण्याचाच संभव अधिक, अथळ तर असतेंच.

पण जेव्हा मनुष्याला अेखादी दारुण न्यथा घेते आणि त्याच्या जीवनाच्या सर्व क्षणार्थी स्याप्रमाणे अनुस्यूत होते तेव्हाच ते जीवन सारगर्भ आणि पारमार्थिक (serious) बनते.

वेदना नसली आणि अेखादी महत्वाकांक्षा मनुष्याला चिकटली असली तरीहि तोच परिणाम होतो. किंवा जर अेव्हि महत्वाकांक्षा नसली, स्वार्थाच्या अभिमानाचा लवलेख नसला पण मनुष्याला जर अेखाच्या मिशनची बाधा झाली अमली — होय, जर अेखाचा

मिशनने मायमाला भुनाप्रमाणे 'हयाटले' तर त्याच्या बाधाच म्हळें पाहिजे - तर त्याच्या निर्दोषीसाठीं मनुष्य बागीक गारिक जित्त सर्व गोष्टींची उपेकरा करूं लागतो आणि सर्व श्रयन असण करून शुद्धतेने आपले सर्व व्यापा चालवूं लागतो. अशा तऱ्हेने जेव्हां संबंध जीवनाचे आमृत मेषन होवूं लागतें तेव्हां आगदी सोडलील देखाळ याच वर येवून स्पष्ट दिवूं लागतात.

आतां जर मनुष्याने त्यावेले कीं जीवनामध्ये जीवगर्वेच दर्शन करायचे, जें कांहीं करूं तें त्याच्या प्रीत्यर्थ, जें कांहीं मनामध्ये जाणूं तें त्याचे स्थाण वायन रावूनच, तर मग गर्व वझे शुद्धतेने करून देखील त्याचा स्वतःचा असा निराश्रय आश्रय राहतच नाही. जीवगी कार्य तेंच आपले कार्य अशी रट भाडना हल्ली म्हणजे सर्व असवस्थता दूर होणे आणि मनुष्य जीवगी योजनेन अतुल होवून स्वार्ताच्या सिंप्रमाणे जीवगी प्रेमेच्या पजेन्यविद्ची वाट पशत राहो. मग तो जीवगल्य म्हणतो —

मुख मित्राये ख तोमार पाने
अेभि भिच्छाटि सफल यतो प्राणे ।

केवल पाय, केवल चेपे पाका,
केवल आमार मनटि तुले राखा,
सकल व्यथा सकल आकांक्षाया

सकल दिनेर काजेरअि मासखाने ।

नाना भिच्छा धाय नाना दिक्-पाने,
अेकटि भिच्छा सफल यतो प्राणे ।
सेअि भिच्छाटि रातेर परे राते
जागे जेन अेकेर वेदनाते,
दिनेर परे दिनके जेन गोंथि
अेकेर सूत्रे अेक आनन्दगाने ।

“माझे तोंड मी नेदमी तुमकेडेच मित्रवून असावे अेवढी अेकच भिच्छा, हे प्रेमवंता, माझ्या प्राणांमध्ये सिद्ध वर; मी पक्कत असावे, केवळ पहात रहावे,

माझे मन केवळ तुझेकडे अद्भूत करून ठेवावे. माझ्या सर्व व्यथांमध्ये, सर्व आकांक्षांमध्ये आणि सर्व दिवसांच्या कामांमध्ये—जीवनकार्यामध्ये ही अेकच अिच्छा रहावी आणि पूर्ण व्हावी असे कर.

स्वाभाविकपणे अनेक अिच्छा, माझ्या अनेक वासना अनेक दिशांनी व्हातात. त्या धांवोत, पण फक्त अेकच अिच्छा तूं माझ्या जीवनामध्ये आणि प्राणांमध्ये सफल कर.

रात्री मागून रात्री येतात आणि अेकाच वेदनेनें बांधल्या जातात, त्या वेदनांमध्ये ही अेकच अिच्छा जागृत रहावी असे कर.

दिवसांमागून दिवस येतात. तेथेहि याच अेका अिच्छेच्या सूत्राने, या अेकच आनन्दगायनाने हे सर्व दिवस अेकच ओपले जावेत असे कर. ही माझी अेकच अिच्छा परिपूर्ण होवो आणि मला तुझे अखंड दर्शन घडो. म्हणजे मी कृतार्थ झालों.”

२६

वेळूची नळी सरळ असली
आणि दोन्हीपाडून मोवळी

अमली म्हणजे झाले, मागाल ते सार ती देऊ शकते. मक्त नेहमी स्वतः मगवनाच्या हानातील
सुरली होऊं शिष्टो. मग ती सुरली गायकचा प्राग आस्पाव बाई देते. त्याच गाभू देते.
पण स्वतः अलिप्तच रहावे. मक्त म्हणजे मत्त तसे नाही रहावयाचे. तेल मरलेल्या दिव्यात
वात ठेवल्याबरोबर व्याप्रमाणे ती तेल शोषून घेते आणि तेव्हाच यकयक मरून जाते
न्याचप्रमाणे आपल्या जीवनात मगवनाचा स्नेह यकयकून मरून जावा होच मक्ताची
अकमात्र शिष्टा अमते. वान लहान आहे म्हणून काही तेल निचा अहोर करीत नाही.
लहान तर लहान पण तिच्या नित्राप्रमाणे नित्य तेल मग्नू मिळतेच आणि नित्य जर ज्योत
पेटवावयाची असेल तर जेवढी ज्योत वानील्य झेपेल तेवढी ज्योत पेटवत ठेवणे हे त्या
स्नेहाचेच - तेलचेंच काम. बातीकडे कुटूनहि पहा, त्यात तेज्ज मळेल असेल. ज्योतील्य
कशीहि तपासा, तीत तेज्ज जळत असेल. बातीत अकहि असं स्थान नाही की जेथे
तेल्यल्य पोहोचना येत नाही. कारण वान तेल्यसाथी अंतर्बाह्य अकडीच असते - अतुल्यच
अमते

ओंजि मोर साध जेन ओ जीवनमाझे
 तव आनन्द महा संगीते वाजे ।
 तोमार आकाश, अुदार आलोकधारा,
 द्वार छोटे देखे फेरे ना जेन गो तारा —
 छय फ़क्तु जेन सहज नृत्ये आसे
 अन्तरे मोर नित्य नूतन साजे ।

तव आनन्द आमार अंगे मने
 बाधा जेन नाहि पाय कोनो आवरणे ।
 तव आनन्द परम दुःखे मम
 ज्वले अुठे जेन पुण्य - आलोक - सम,
 तव आनन्द दीनता चूर्ण करि
 फ़ुटे अुठे फ़ेरे आमार सकल काजे ।

“माझी अेवढीच मागणी आहे, अेवढेंच साध्य आहे, फ़क्त अेकच आकाशा
 आहे ती ही की माझ्या या जीवनामध्ये तुझ्या आनंदाचें महासंगीत अखंड वाजत
 रहावें. तुझें हें विपुल आकाश, तुझी ही अुदार आणि अनवरत प्रकाशाची धारा
 यांनीं माझे द्वार लहान आहे असे पाहून तांड फिरवूं नये, मला सोडून जाअूं
 नये, अेवढें कर. साही फ़क्तु जगूं काय सहज नृत्य करीत करीत नित्य नवीं नवीं
 रूपे धारण करीत, नवे नवे राज सजून माझ्या अंतःकरणांत प्रगट व्हावेत व
 त्यांनीं आपला अखंड रास चालवावा.

कोणच्याहि आवरणाची आडवाठी राहणार नाही अशा रीतीनें माझ्या अगाला
 आणि मनाला तुझ्या आनंदाचा कोमल स्पर्श व्हावा आणि माझ्या दुःखांत देखील,
 परमदुःखांत देखील तुझ्याच आनंदानें, पुण्यप्रकाशाप्रमाणें पेट घ्यावा. आणि त्याने,
 त्या तुझ्या आनंदानें माझी सर्व दीनता चूर्ण करून माझ्या सर्व कामांमध्ये पारिजात
 फ़ुलाया, त्याप्रमाणें फ़ुलून जावें. अेवढी अेकच गोष्ट मला साधाययाची आहे. अेवढी
 अेकच मागणी मी मागत आहे, हीच अेक वाचना हृदयात मरून अुरली आहे.”

१. साध - अिच्छा. २. आलोक - प्रकाश.

हा सिद्धान्त खरा असेल पण वैराग्य किंवा जीवनाची शून्यता हेच जीवनाचे खरे रहस्य आहे असेहि पटत नाही.

वैराग्याचा सिद्धांतहि खरोखर पाहतां व्यर्थ आहे असेहि नसेल फक्तवरून ? हा संसार जसा पोवळ आहे तसे वैराग्याहि पोवळ असण्याचा संभव कमी नाही आणि म्हणूनच वैराग्य पुनः पुन्हा मनावर ठसून देखील टिकत नसावे.

या जगात आलों आहोंत, जन्ममर कांहीं ना कांहीं मिळवीत असतो. हे सर्व बूक आहे असे म्हणण्यापेक्षा याचा कसा काय उपयोग करावा हे आपल्याला अजून समजले नाही असे मानून, दुःखाचाकोर्तून जाण्याचे सोडून देऊन जीवनाचा आणि मरणाचा नव्यानने विचार का करूं नये ?

मेल्यानंतर सर्व कांहीं मागे टाकून जावयाचे आहे असे समजल्याने जीवन शुद्ध आणि समृद्ध होते का ? जीवन कृतार्थ होते का ? जर तसे होत नसेल आणि केवळ वैराग्यच पदवी पडत असेल तर आपल्या शेधाची दिशा बदललीच पाहिजे.

जन्मापासून मरणापर्यंत आपण जे कांहीं गोष्टी करता ते सगळ्या सर्वे भोवर न्यावे लागणार, यांतले कांहीं जेक सुटणार नाही असे जर द्यावी शाली तर मनुष्य संप्रह करतांना चांगलाच विचार करील. पायी प्रवासास जाताना व्याप्रमाणे मनुष्य घेताचेच सामान भोवर बाळगते, ओझे वाटू देत नाही, त्याप्रमाणे या जीवनात देखील कवच-संप्रहाचा कवचा गोळा करता कामा नये. जे कांहीं सारपून अमेळ, रहस्यमय असेल, आत्मवैभव वृद्धिंगत करणारे अमेळ तेच भोचर बाळगले पाहिजे. विश्वस्वामीच्या या विशाल मांडारांत आल्यानंतर येवून करटपणाने रिगम्या हाताने जावयाचे नाही. येथे जे घेऊं ते मिळणार तर आहेच. जशी पारख असेल तशीच रत्ने आपल्याला घेतां येतील. येथे कांचिहि गोळा करता येतील आणि रत्नेहि गोळी करतां येतील. येथे पाचोव्यादि मल्ला आहे आणि कुलेहि बहली आहेत. जशी अमिरुचि असेल तसे घ्यावे. घेण्यांतच जर बुर्र शाली असली तर वेळीच शहाणे होऊन जेथले तिथेच सोडून दिले पाहिजे. या विश्वमांडारांतून — Universal Stores — मथून बाहेर पडताना आपण पसंत केलेले सर्व कांहीं आपल्याला स्वतः उचलून न्यावे लागणार म्हणून वेचीव आणि उत्तष्ट मालच घेतलेला बरा. तरच येथे आल्याचे सार्थक होईल. शिवाय येवून अधिकाधिक उपयोगी समृद्धि आपण गोळी करी

जे. बले सध देले जाहि ८१

आहे जसे रामाधानहि बरोबर घेतां आलें पाहिजे. जीवनयात्रा सफल करायची म्हणजे
ही नवी साधना स्वीकारलीच पाहिजे.

के वले सव फेले जावि
मरण हाते धरवे जवे ।
जीवने तुभि जा नितेछिस
मरणे सव निते हवे ।
एभि भरा भाण्डारे एसे
शून्य कि तुभि जावि शेणे ।
नेवार मतो जा आलें तोर
भालो करे ने तुभि तवे ।

आयर्जनार अनेक योजना
जमियेछिस जे निरवधि,
वेवे जावि, जावार बंला
क्षय करे सव जास रे जदि ।
एसेछि एइ पृथिवीते,
हेपाय हवे सेजे निते—
राजार वेशे चढ रे हेसे
मृत्युपारेर से अुत्सवे ।

‘मरण जेव्हां तुला हातांत धरील, पंज्यांत पकडील, तेव्हां तुला सर्व कांहीं
सोडून जावि लागणार आहे’ असें तुला कोणी सांगितले ! आयुष्यभर तूं जें
कांहीं गोळा केले असेल तें सर्व बाबारे, तुला बरोबर न्यावि लागणार आहे.

या भरलेल्या भाण्डारात घेऊन तूं काय रिकाम्या हातानें शून्यपणें परत
जाणार आहेस ! नेण्याजोगें जें काहीं तुजजवळ असेल—तूं गोळा केले
असतील तें सर्व नीट बांधून बरोबर घेऊन चल.

टाळण्याजोग्या पुष्कळदा कचऱ्याचे ओढें जें तूं अखंड गोळा करीत आला आहेस, त्याची जायचे वेळीं होळी करून जावें लागेल तुला. या विशाल पृथ्वीवर तूं आला आहेस. येथें एखाद्या भिकऱ्याप्रमाणें जें दिसेल तें गोळा करूं नकोस. येथें एखाद्या राजाप्रमाणें उत्तम समृद्धि गोळा करून स्वतःला सजवून जाययाचें आहे. अशी तयारी करून मृत्यूच्या पैलतीरीं जो मोठा उत्सव व्हावयाचा आहे त्याचेसाठीं तयार हो आणि हंसत चल. रिकाम्या हातानें जावें लग्नगणार असें वेड्यासारखें समजू नकोस.

२८

मानपान, अथआराम, सुख- समृद्धि यांच्यायोगे जीवन

कृतार्थ होऊ शकत नाही. हे माझ्या जीवा, जर तुला आपले सार्वक म्हणजे जसे वास्तव अनेक तर सर्व कांम सोडून, हसनमुखांनी तुला स्न्यावर आले पाहिजे, आणि सर्वसामान्य लोकांत जे अपमानित आहेत - पददलित आहेत त्यांच्याशी अकस्म झाले पाहिजे. त्यांना जे दुःख सदन वगळे लग्ने ते तुला राजीमुखीने आपल्यावर ओढून घेतले पाहिजे. कांढ्यांचा हार गळ्यांत घातला पाहिजे. जेथे दुःखी लोकांना मुक्त्याने रहावे लग्ने त्या घुळीत तू आपले कोठे मुग्न घेतले पाहिजे आणि त्यागांत जे सुख आहे, सर्वस्व मोडून दिव्याने जी काही योग्यता प्राप्त होणे त्यांतीज आनंद चाखला पाहिजेत.

स्वच्छ-स्वीकृत गरिबी आणि दलित लोकांशी साधलेले हृदयाचे अकस्म होच सर्वांत मोठी साधना आहे. या साधनेच्या योगाने तुझे हृदय परिपुष्ट होशील, जीवन समृद्ध होशील आणि तुला सुख जीवनाचा खरा आनंद प्राप्त होशील. त्यागाचा भुषणोग कर अने जे कर्मांनी सांगितले आणि जे काही आहे ते जोश्वरने माले आहे असे पहा, म्हणून जी साधना त्यांनी सांगितली त्यांतच जीवनाचा खरा आनंदरस मल्लि आहे. सर्वांच्या सुखासाठी, सर्वांच्या आनंदामाठीं स्वतः शून्यरूप होणे आणि पूर्ण होऊन स्वतःचा बलि देणे यांतच खरे सार्वक आहे.

मानेर आसन, आरामशयन
 नय तो तोमार तरे ।
 सब छेडे आज खुशि हये
 चलो पथेर, परे ।
 भेसो, बन्धु, तोमरा सवे
 भेकसाये सब बाहिर हवे,
 आजके जात्रा करव मोरा
 अमानितेर घरे ।

निन्दा परब भूषण करे
 काँटार कण्ठहार ;
 मायाय करे तुले लब
 अपमानेर भार ।
 दुःखीर शेष आलय जेया
 सेबि धुलाते छुटाबि माया,
 त्यागेर शून्यपात्रटि निबि
 आनन्दरस भरे ।

“हे माझ्या जीवा, मानाचें उच्चासन आणि आरामाचे मऊ शयन हीं तुझ्या-
 सार्थीं नाहींत. या सर्वं सुखसमृद्धीच्या गोष्टी सोडून देऊन अगदीं प्रसन्नतेनें
 रस्त्यावर येऊन उभा रहा आणि गर्जना करून म्हण की, हे बांधवहो, तुम्ही
 सर्व मजकडे या, आपण सर्व मिळून घराबाहेर पडूंया. आज आपण अपमानित
 लोकांच्या क्षुद्र पग पवित्र घराची यात्रा करूं या.

निंदेला भूषण समजून आपण धारण करूं. कांट्यांचा कंठहार बनवूं आणि
 अपमानाचा सर्व भार डोक्यावर घेऊन वहन करूं. दुःखी लोकांचें जें अंतिम
 घर आहे त्या धुळीमध्ये आपण आपले डोकें माखून घेऊं आणि त्यागाच्या शून्य

२९

ऐका यहूदी पैगंबराचें वचन
आहे की आपण जेव्हा

जन्माल्य येतो तेव्हा अगदीं खुपडे नागडे असतो. आणि जेव्हा या जगातील वास्तव्य संपवून आपण परत जातो तेव्हाहि या पार्थिव जगातील काहींच बरोबर घेऊन जात नाही. येताना निदान शरीर तरी बरोबर घेऊन येतो, पण जाताना तेहि घेवें ठेवूनच जावयाचें असतें.

Naked we came into this world and naked we return. Blessed be the name of the Lord.

पण मधल्याकळीं आपण केवढा मोठा व्याप खुपस करतो आणि कितीतरी परानमाची हांव बाळगतो. मोठ्या हैशेनें आणि महत्त्वाकांक्षेनें आपण जेक मत्तें मोठी सृष्टि निर्माण करतो, तिचा पसारा वाढवितो आणि शेवटीं स्वप्न विराडें त्याप्रमाणें सर्व काहीं आपटें घेऊन पुनः होतो तसें जगहाय — जेकवी होऊन जातो.

म्हणूनच वेदान्ती म्हणतात — जें आदीं नाही, अर्तें नाही तें मध्यें अगलें काय — नमलें काय मारलेंच.

प्रभुगृह हने आसिले जेदिन

पण यांत मोठा परक आहे. बाळपणीं आपण कितीही अज्ञानी आणि असहाय असलो तरी हस्तरूपाने सर्व प्रकारची शक्ति आपल्यामध्यें स्फुरत असते. जन्माला येतो ते अज्ञान, दुर्बळता आणि असहायता बेअरून येतो. पण चैतन्यशक्ति-प्राणशक्ति, अुमेद, अुन्माह, हिमत हीं हळूहळू वाढत असतात. कारण त्यांचा अंकुर असतोच तसा जबादस्त.

तेच आपुन्य यथाकाळीं पुरें केलें म्हणजे ती शक्ति सर्व कधीण होते. अुन्साह मंद पडतो, हिंमन ओसरते, थर्द्धा विलक्त होते आणि पराक्रमाचे ठिकाणीं सुपराम, शान्ति आणि समाधान येअून बसतात. बाळपणचीं कर्धमान शक्ति जरी आतां कधीण झाली असली तरी ज्ञान, अनुभव आणि आकलन यांचा सांठा वाढलेला अमतो. आतां चिचामध्यें गोंधळ नसतो, जीवनाचें रहस्य समजून आलें आहे, विग्रह संपला आहे. सर्वांशीं शान्ति आणि प्रेम यांचाच संबंध स्थापित झाला आहे. लहानपणची असहायता असद्य होती पण ती भविष्याच्या अुमेदीमुळे मनाला खुपत नव्हती. आतांची असहायता स्थायी जरी असली तरी पुरुषार्थ पूर्ण झाल्यामुळे आणि सर्वत्र आत्मीयता स्थापित झाल्यामुळे आतांच्या असहायतेचें काहींच वायट नाहीं. आतां केवळ शान्ति, अ्वैर आणि प्रसन्नता हींच अुर्ली आहेत.

देवाच्या घरून जसें आलों तसेंच त्याच्या घरीं परत जात आहोंत. देवानें जसें पादवीलें तसेंच तो परत बोलावीत आहे.

फक्त पूर्वी नव्हती ती शान्ति आणि प्रसन्नता या मात्र मिळविल्या. धात्री सर्व जें काहीं येथें गोळा केलें तें येथेंच सोडून दिलें. जन्ममर लढलें आणि त्यांतून बोध बाय घेतला - लडावी ही व्यर्थ आहे. मैत्री, करुणा, मुदित्ता आणि अुपेक्षा* यांतच खरें आर्यत्व आहे. यांतच जीवनसाफल्य आहे. हीच कायत्री ध्यस्तितगत जीवनाची चतुर्विध पुरुषार्थाची खरी कमाजी आहे.

सामाजिक जीवन देखील सत्ने शेवटीं हाच अनुभव कमानून कृतार्थ होणार आहे.

* योगशास्त्राच्या या जगासुखधीच्या या चार भावना आहेत. याला बौद्ध सादित्यात ब्रह्मविहार म्हणतात - सर्वांगी मैत्रीनें वागावें, दुःखिताविषयी करुणा असावी, दुसऱ्यांचें कल्याण झालेले पाहून आनंदावें आणि दुर्दैवप्रति शत्रुत्व नव्हे पण मात्र अुपेक्षाहीन असावी.

प्रभुगृह हते आसिले जेदिन
 वीरेर दल
 सेदिन कोषाय छिल जे लुकानो
 विपुल बल ।

कोषाय बर्म, अख कोषाय,
 क्यीण दरिद्र अति असहाय
 चारि दिक हते असेछे आघात
 अर्नाल —

प्रभुगृह हते आसिले जेदिन
 वीरेर दल ।
 प्रभुगृहमाझे फिरिले जे दिन
 वीरेर दल
 सेदिन कोषाय लुकालो आघार
 विपुल बल ।

धनु शर असि कोषा गेल खसि,
 शान्तिर हासि खुठिल विकशि,
 चले गेले राखि सारा जीवनेर
 सकल फल —

प्रभुगृहमाझे फिरिले जेदिन
 वीरेर दल ।

“जेव्हा ते सर्व सुमट योद्धे स्वामीच्या दरवारगदीनून बाहेर निघाले तेव्हां त्यांची ती सर्व विपुल शक्ति कोठें लपलेली होती ? चिलखत कुठें होतें आणि शस्त्रें कुठें होती ? निघाले तेव्हां ते कसे क्षीण, दरिद्री आणि असहाय दिसत होते, आणि चारी बाजूने त्यांचेवर शस्त्रास्त्राचा भडिमार होत होता प्रभूच्या गदीनून जेव्हा सैनिक बाहेर निघाले तेव्हां त्यांची अशी स्थिति होती.

आणि जेव्हा युद्ध आटोपून, सर्व प्रकारचा भीषण पराक्रम करून आणि म्हागांतील म्हाग विजय मिळवून प्रभुगृही परत आले तेव्हा त्यांनी युद्धांत दाखविलेलं, त्यांचं तें जगाला चकित करणारं, सामर्थ्य कुठें पुन्हा दप्त झालें ! त्यांचे ते धनुष्यबाण आणि त्यांची ती तलवार आतां कुठें गळून पडली होती ! आतां त्यांच्या चेहऱ्यावर वीरश्री नवून फक्त शान्तीची आणि स्नेहाची प्रसन्नताच आहे. संबंध जन्मभर पराक्रम करून त्यांनीं जे कांहीं मिळविलें तें सर्व आता हातांतून अर्थात् जीवनांतून गळून पडलें आहे. ज्या दिवशीं ते योद्धे मालवाच्या गर्दीत (घरी) परत आले तेव्हा त्यांच्या हातांत कांठीच उरलेलें नव्हतें. जसे सडे गेले तसेच ते सडे परत आले. फक्त त्यांच्या डोळ्यांत स्नेह भरलेला होता, त्यांच्या चेहऱ्यावर शान्तीची प्रसन्नता होती आणि कृतार्थ होऊन प्रभुचरणीं ते स्थान शोधित होते. ते प्रवृत्त होऊन यादेर निघाले आणि निवृत्त होऊन प्रभुचरणीं परत आले, पण जीवन मात्र कृतार्थ झालें.”

३०

दुधांत मिठाचा खडा पडला
म्हणजे जसें तें दूध नासून

जानं त्याचप्रमाणें जीवनांत जर ओखादी अमंगल वस्तु शिल्ली तर सगळें जीवन व्यर्थ होऊन जातें, कितीहि पुरुषार्थ करू शकतां हतांत फळ काही येत नाही अशी पसगत होते आणि जीवनाचा विरस होतो. तें अमंगल तत्त्व कितीहि वादूर या अमेना, आपल्याला दूर करता येत नाही आणि तें असल्यानें जीवनांत कोणचीच गोष्ट सारखी साधत नाही. दुर्दैव्याच्या हातचे फामे जसे कधीहि सारखे पडत नाहीत त्याचप्रमाणें अशा मनुष्याचा सर्व पुरुषार्थ व्यर्थ होऊन पसगत शाल्याचीच वेदना भुगमर्थें उरते. संगीतप्रेमी कवीला अशा रिधनीला उपमा देण्यासाठीं वीणेचें स्मरण होणे स्वाभाविक आहे. म्हणून करि म्हणतो —

‘जडिये गेळे’ सरू ‘मोटा
दुय्ये तारे,
जीवनवीणा ठिक सुरे ताजि
चाने ना रे ।

१. जडिये गेळे—शुद्धता, आदर. २. सरू—परीक्ष. ३. मोटा—जाड.

भेळि वेसुरो जटिलताय
 परान आमार मरे व्यथाय,
 हठात् आमार गान थेमे जाय
 वारे वारे ।
 जीवनवीणा ठिक सुरे आर
 वाजे ना रे ।

भेळि वेदना वभिते आम्हि
 पारि ना जे,
 तोमार सभार पथे भेसे
 मरि लजे ।

तोमार जाय गुणी आछे
 बसते नारि तांदेर काछे,
 दांडिये थाकि सवार पाछे
 बाहिर-द्वारे ।
 जीवनवीणा ठिक सुरे आर
 वाजे नारे ।

“माझ्या जीवनवीणेंतील जाड आणि घाबरीक अशा दोन तारा कशानें तरी
 गुरफटून गेल्या आहेत, गुंतून एक झाल्या आहेत. त्यामुळे माझी ही जीवनवीणा
 ठीक सुरेल वाजत नाही. या वेसूर जटिलतेमुळे माझा प्राण व्यथेनें जसा कांहीं
 मरत आहे आणि माझे गायन पुनः पुनः एकाएकी थांबून जातें, कारण माझी
 जीवनवीणाच ठीक सुरेलपणें वाजत नाही.

माझी वीणा बरोबर राख देत नाही. ही वेदना मला कांहीं केल्या सहन होत
 नाही, म्हणून तुझ्या समेच्या, तुझ्या दरबाराच्या वाटेवर येतांनामुद्दां मला

४. तांदेर काछे - त्यांच्याजवळ.

३१

पूर्णमर्त्ये अंशाचा अंतर्भाव
होतो ही गोष्ट कोणीहि कबूल

करील. पण विश्वाची रीत्या अशी वाई विचित्र आहे की, अंशमर्त्ये देखील पूर्ण साध्यतेले
दिसून येतें. शाळाची ऐसादी घादी होवारी आणि जमिनीत पेरवारी तर हळूहळू त्यांतूनच
अंक सवध वृक्ष तयार होतो. वांटीच्या त्या तुळजांतूनच हळूहळू पाट्टेंमुळें पुष्प
होतात. वांटीच्या प्रत्येक टोक्यांतून अंक अंक अंकुर पुट्टें खगलें. त्या अंशुण्या घांटा
होतात आणि यथावाढीं तो वृक्ष पुलांफुलांनीं लदला जातो. वाडीचा तुळडा, जो अंक
होता, त्यांतूनच संपूर्ण शाड प्रकट झालें.

मनुष्याच्या माघनेंवेष्टि अंशच आहे

ऐसादा वैयाकरण शब्दतत्त्वाच्या मार्गे खगलें. भूकन्नहान, संगे-भोयरे, मी-पुच
मर्वांना विमरून व्याकरणाचें रहस्य शोधावयास खगलें. पण तेंच रहस्य त्याला हळूहळू
ज्ञानाच्या व्यापक क्षेत्राकडे घेऊन जातें. आणि जर त्याची ती ज्ञानोपामना अकड, निशपुन
आणि संपूर्ण झाली तर ज्ञानाकोवर त्याला जीवन-रहस्यहि खुलू खगलें. असच विषयाचे
अतुल्यलून वरती कर्ता सर्वत्र ज्ञानाचा तो अधिकारी बनतो. 'अंक माघे सब सधे' या
न्यायानें अंकांनीं माघनेंनून त्याची सर्वांगीण अुष्टि होते.

संगीताच्या मागे लागलेल्या अखंड वेडा नादब्रह्माची अुपासना करुं लागतो आणि हळूहळू त्याचे चारही पुरुषार्थ सिद्ध होऊन तो मोक्षचा अधिकारी होतो.

कोणत्याही देवतेची अुपासना करा, जर तीन निष्ठा आणि चिक्कटी अमली तर ती अुपासना आणि ती देवता त्याला परमाभ्यापर्यंत घेऊन जातातच. 'सर्व-देव-नमस्कारः केशवं प्रति गच्छति ।' कट्टनहि कमलीहि अुपासना चालव्य शेवटी ती सर्वेश्वर संपूर्णाकडेच घेऊन जाणार.

कवीला बाल्याचा छंद लागला. काव्य म्हणजे साहित्य, संगीत आणि कला यांची समग विवेची. मनातून जो भाव जागला-अुठला त्याला व्यक्त करण्यासाठी जसे विपुलत्र्यवाही आणि औचित्यपूर्ण शब्द शोधवे लागतात, त्याचप्रमाणे योग्य राग, ताल आणि सुरांचे धरून आणावे लागतात; आणि भाषा, स्वर आणि लय सर्व काही योग्य प्रमाणात मांडून कलाविधानाचे साधक्याचे अणतें.

फक्त कवितादेवतेची अुपासना करावयास मेल्य पण ती देवता आपले पंचायतन घेऊन आली. साहित्य-सास्वति, नाद-ब्रह्म, कला-ब्रह्मा, ज्ञानदेव-गणपति आणि हृदयेश्वरी - जीवनानुभूति - सर्वांचीच त्याला अुपासना करावी लागली. गीतातून जग सापडले अेवढेच नव्हे तर जगत्-स्वामी सर्वेश्वराच्या कर्णा पोचण्याचा मार्गहि सापडला. कोट्टनहि कला शैवर्षी त्रिस्वामी अंतराभ्याकडेच आपण पोहोचतो.

गान दिये जे तोमाय खुंजि

बाहिर-मने

चिरदिवस म्हेर जीवने ।

निये गेळे गान आमावे

घरे घरे द्वारे द्वारे

गान दिये हात चुळिये वेडाअि

अेअि मुखने ।

गान दिये जे तोमाय खुंजि .....

वत शेखा सेमि शेखाले,
 वत गोपन पय देखाले,
 चिनिये दिल वत तारा
 हृदगने ।
 विचित्र सुखदुखेर देशे
 रहस्यलोक घुरिये शेपे
 सन्ध्यावेलाय निये भेल
 कोनू भवने ।

कवि म्हणतो -

“गायनाच्याद्वारा मी बाह्य जगांत आणि हृदयाकाशांत जीवनभर दुला
 अखंड शोधत आहे. माझे गाणे मला परोपरी आणि दारोदारी घेऊन गेलं. माझ्या
 गायनाच्याद्वाराच मी हें सकल विश्व कुरबाळलं. या माझ्या गायनानें मला कितीतरी
 पाठ पढविले आहेत. कितीतरी बोध गळ्यांत उतरविला आहे, कितीतरी गूढ-वय
 दाखविले आहेत आणि हृदयगमनांत उगवणाऱ्या कितीतरी दिव्य तारकांना
 ओळखण्यास दिाकविले आहे. अशा रीतीने गायनाच्या सदासांत सुखदुःखानें
 भरलेल्या या विचित्र जगाचा परिचय करीत करीत आणि त्याचीं सर्व रहस्ये
 अनेक प्रकारें उलगडीत या जीवनसंघेपर्यंत येऊन ठेपलों आहे आणि पदातों तों
 त्या विश्वेश्वराच्या अद्भुत दिव्य प्रासादाच्या प्रत्यक्ष दारीच माझ्या गायनानें
 गला आणून पोचविले आहे.

या गायनाचा मी उतराशीं कसा होऊं ? या अेकट्या गायनानें मला सर्व
 कांहीं मिळवून दिलें. आत्मपरिचय आणि भगवत्-कृपा दोन्हीहि मला या गायनानें
 साधून दिली आणि माझे जीवन कृतार्थ आणि धन्य केले.”

ऐश्वर्यस्य सनप्रस्य धर्मस्य यशसः प्रियः ।

शनवैराग्ययोधेति पश्यां भग इति स्मृतिः ॥

ऐश्वर्ये, धर्म, शन, श्री, ज्ञान आणि वैराग्य हे षडगुण ते भग व यांनीं जो अलंकृत
 तो भगवान.

३२

संघाळ झाली म्हणजे मुलें
निजून खुटून ताजीतयानीं

होअून न्याहापी करतांच खेळवयास जातात. संघाळ झाली म्हणजे धडून मागून घणें परत येतात. संघाळीं बाहेर निघतांना त्यांना खेळ आठवतो, संघाळालीं परत फिरतांना आजी आठवते. मनगोक्त खेडून धडण्यामुळे त्यांना क्षोपहि गोड येते. क्षोप म्हणजे खेळण्याच्या थमाचें सार्थक, असेंच त्यांना वाटतें.

मनुष्य बाहेर निघतो तो परत येण्यासाठींच, देवाला विसरतो तें देखील पुनः अतृप्त मस्तीनें देवाकडे घात्र घेण्यासाठींच. खेडून धडल्यानंतर मुलाला आजीसंबंधानें जो ओश वाटतो तोच ओश प्रत्येक जीवाला जीवून मारूप झालें म्हणजे मगयताविषयीं वाट लागतो. या ओशालाच आपण नमस्कार अणें म्हणतां.

दुषानदार पोतीं मरून मरून माल घेअून येतो आणि यावेण्या मेज्यांत दुषान पसरतो. दिवसभर त्याचा व्यापार चालतो. गिऱ्हाळीक येनात आणि त्याच्या मालाची तारीक करून तो विमत घेनात. संघाळ झाली— बाजार संपला आणि मालहि खरून गेल्या म्हणजे दुषानदार रिकामीं पोतीं गुंगटून घेतो. हानीं आलेले वेगळे गांवच्या गावकराकडे जमा वस्तो आणि त्याचेरून हुंडी घेअून इतारपणें धरूं जाण्यासाठीं तयार

कोकटि नमस्कारे, प्रभु

२. अं ७

१०

अेकटि नमस्कारे, प्रभु,
 अेकटि नमस्कारे
 समस्त गान समाप्त होक
 नीरव पारावारे ।
 हंस जेमन मानस-यात्री,
 तेमनि सारा दिवस-रात्रि
 अेकटि नमस्कारे, प्रभु,
 अेकटि नमस्कारे
 समस्त प्राण अुडै चलुक
 महामरण-पारे ।

“हे जीवनप्रमो, मी तुला असा अेकच नमस्कार घालावा कीं, ज्या नमस्कारा-
 सरशीं या संसाररूपी तुझ्या चरणाच्या टापीं माझ्या समस्त क्षीरणें लोटांगण
 घालवें.

भावणाच्या कृष्ण मेघाप्रमाणें जीवन-भारानें नम्र-नम्र होअून तुझ्या
 प्रासादाच्या द्द्वारीं माझे समस्त मन अेकाच नमस्कारांत कोसळून पडावें.

आजवर गायिलेल्या माझ्या अर्धशत गायनांचे सूर व्यावृत्त धारांनीं अेकत्र
 होअून त्यांनीं स्वतःला विसरावें आणि तुला घातल्या जाणाऱ्या त्या अेका
 नमस्कारावरोबर माझे समस्त गान मीन-महासागरांत विटीन होअून जावें. आणि
 मानसरोवराचे यात्री हंस ज्याप्रमाणें अुत्तरेकडे-हिमालयाचे पलीकडे
 पोंवण्यासाठीं भरान्या भारीत असतात, त्याप्रमाणें अेका नमस्कारांत माझे
 समस्त प्राण दिवसरात्र यात्रा घरीत महामृत्यूच्या पैल्वीराला जाअून पोंचूं
 देत.

या अेका दोषटच्या नमस्कारांत मला पूर्णरुपें कृतार्थ होअूं दे. पुनः दुसरा
 नमस्कार घालण्याचें अुरुंज नये. अेवढेंच दान मला दे.”

३३

प्रभूने स्वमुखांनंच सांगितलें
आहे कीं माझ्या विभूतीच्या

विस्ताराचा अन्व नाही - 'नास्त्यन्तो विस्तारस्य मे।' आपण त्याचा शोधावयास गेल्ये ते आपला जन्म घेतला पण शोध काही संपणार नाही. जेव्हा जीवनाचा अनुभव घेतले तेव्हा आपल्या दोळ्यांपुढे दुसऱ्या जीवनाचा नवा विस्तार दृष्ट होतो आणि अशा रीतीने नवीन नवीन जीवनाची नवी नवी विभूती आपण पहात जातो. हीं सर्व विंगं दाखविणारा तो अक्षर आहे आणि अनुभव करून जन्मोन्मत्तां आनन्दविमोह हांगां सापणार्हे केवळ आहोउ. या ऐक्य-स्थाने अनन्त जन्मांची अनुभूति आपण ऐक्य करू शकतो. पण आपला शोध काही संपतच नाही.

प्रभु ज्या अर्थी अनंत आहे त्याअर्थी त्याच्या विभूतीचा अन्व कुठून जणवत! म्हणूनच जेव्हा पणवे तेव्हा त्याची नवनवे स्वरूपे लोकांस दिसून येतात. प्रकाश सारखाच असतो.

हे जरी मी ओळखते तरी प्रभु पुनः कोणचे रूप घ्याय करून माझ्या मर्यादा हसन घेऊन मुलां पलीत आणि मध्य हाताचीं करून जवळ करून हे सांगतां येत नाही; पण त्याच परात्माच माझा शब्दार्थी शक्तिस्थे मदीं माझेवा जो स्वतः पति पति संघा नाही. तुला घेवत असतं काय तो शोध कोणीच संपणार नाही

तोमाय खोंजा शेष हवे ना मोर

जवे आमार जनम हवे भोर ।

चले जाव नवजीवनलेके,

नूतन देखा जागवे आमार चोखे,

नवीन हवे नूतन से आलेके

परव तव नवमिलन-घोर ।

तोमाय खोंजा शेष हवे ना मोर

तोमार अन्त नाभि गो अन्त नाभि,

बारे बारे नूतन छीळा ताभि ।

आवार तुमि जानि ने घोरु वेशे

पथेर माझे दाँडावे, नाथ, असे—

आमार अे हात धरवे काळे असे,

लगवे प्राणे नूतन भावेर घोर ।

तोमाय खोंजा शेष हवे ना मोर ।

“माझे एक जीवन जेव्हां पूर्ण होईल आणि दुसऱ्या जन्माच्या पहिल्या मी पंचेन तेव्हां देखील मी चालविलेला तुझा शोध पूर्ण होणार नाही. जेव्हां मी नवजीवनाच्या नवीन लोकांत प्रवेश करीन तेव्हां माझ्या डोळ्यांमध्ये नवी नवी दृश्ये जागृत होतील. त्यावेळीं त्या नवीन प्रकाशांत सर्व काही नवीन रूप धारण करेल आणि नवमीलनाच्या सूत्रांनं मी तें सर्व नवीन दृश्यजात कंठहारप्रमाणे धारण करीन. पण मी चालविलेला तुझा शोध मात्र तेथे संपणार नाही.

अनंता, तुला अन्त नाही, खरोखर तुला अंत नाही. म्हणूनच तुझी लीला नित्यनूतन होऊन पुनः पुनः प्रगट होते. आतां पुनः तूं कोणच्या वेपारें रस्त्याच्या मध्ये हसत हसत सुभा राहशील आणि जवळ येऊन माझा हात धरशील हें मला ठाऊक नाही. पण त्यावेळीं माझ्या प्राणाला नूतन भावाचा घोर लागेल यांत शंका नाही. पण माझा तुझ्याविषयीचा शोध मात्र कधीच संपणार नाही.”

१. खोंजा—शोध. २. भोर—पहोटा. ३. चोखे—डोळ्यांना.

तोमाय खोंजा शेष हवे ना मोर

प्रत्येकाच्या मागे लागते; तिला कुणीही प्राप्ति करावी; तिला देण्या म्हणतात. मग ती कितीही उच्च वृत्त्यांतील असो, कितीही मोठे स्वर्गावाची असो आणि कितीही संतकारी असो.

पण जिने स्वतःचे हृदय-सर्वस्व विशिष्ट व्यक्तीलाच अर्पण करण्यासाठी पवित्र ठेविले आहे, जिने जगाशी गोडपणे वागून देखील जगाला दूर ठेविले आहे आणि जी पत्न आपल्या हृदयस्वामीसाठीच सुलभ आहे तिचे जीवन पवित्र तर असतेच; पण तिच्या जीवनामध्ये सर्व प्रभाराची खोली, सर्व प्रकारची तृप्ति आणि सर्व प्रकारची अंतुंग महति प्रगट होणे. आपल्याचा मुख्य गुण म्हणजे त्याची गंभीरता—खोली हा होय. महासागराची अगाधता पवित्र आत्म्यातच अपूर्व शक्ती. मितीही खोल जा तरीही त्याचा तळ सांपडत नाही; खोल, खोल, खोल जा; त्याचा अंत मिळत नाही. हेच सागराचे सागरच आहे, ज्या आत्म्यामध्ये पवित्र्य आहे, ऐराप्रता आहे, एकनिष्ठा आहे त्या आत्म्यामध्ये हे सर्व गुण प्रगट होऊ शकतात.

ही एकनिष्ठा म्हणजे जगाचा बहिष्कार नव्हे, जगाचा तिरस्कार नव्हे. जगात असावे, मामान्यपणे जगाच्या उपयोगात पडवे, जगाच्या प्रयत्नात भर घालावी; पण हृदयाची निष्ठा? ती फक्त हृदयस्वामीलाच अर्पण करावी. 'त्याच्यासाठीच स्वतःचे जीवन आहे, त्याच्यासाठीच सर्व कांती आहे, त्याच्या संतोशातच जीवनाचे सार्थक आहे' या वृत्तीनेच गूढातिगूढ भावनांचा साक्षात्कार होतो. मग जीवन-समृद्धीला अंतःपार रहात नाही. एकनिष्ठेने जसे क्षिप्रांनी आपले जीवन समृद्ध केले आहे तसेच आत्म्याने जगात रहात असून देखील औश्वनिष्ठा एकाप्रतेने समाजाला पाहिजे. प्रत्येकाने वास घेतलेले पूल जसे आपण पुजेत वापरीत नाही तसे प्रत्येकाच्या मागे धांवणारे जीवन हृदयस्वामीला दिले तरी पोचत नाही. ऐकण्यासाठीच ते अलिप्तपणे सांभाळण्याचे असते. हीच खरी जीवनसाधना आहे. ही जी वृत्ति जीवनामध्ये क्षिप्रांना सहज असते तीच आत्म्याला साधक म्हणून कमवावी लागते. याचसाठी आत्म्याला मीलितनी गणले आहे—गोपी बनविले आहे.

आत्मा जीश्वराचे ध्यान करतो आणि जीवनाची सेवा करतो यामुळे त्याचीही शुद्धि होते आणि जीवनही कृतार्थ होते. पण जेव्हा जीश्वराचे दर्शन झाले नाही तेव्हा आत्मा आपला बुरखा बाजूला सारीत नाही. जगाच्या धांद्याला पहाट झाली असेल, जग अंधःकारातून मुक्त झाले असेल, पण जेव्हा भगवद्दर्शनाचा क्षण नजीक आला नाही

तोंवर आमा-आपन्य बुरखा कायमच ठेवणार. ती घन्य घडी आली म्हणजे अंतराच अंतिम दानामध्ये आपलें सर्वस्व त्याच्या चरणीं बहावयाचें असते, अकरच अंतिम गानांत आत्मनिवेदन करायचाचें असतें. जगानें तत्वातन्हांनीं मुलून पाहिलें, छलून पाहिलें, विनून पाहिलें, पण आम्यानं दाद दिली नाहीं; आणि म्हणूनच भगवंताला आपण होऊन त्याचा-तिचा स्वीकार बघवासा घाटलें. जीवनामध्ये ज्या काहीं घडामोडी झाल्या, जीं काहीं स्थित्यंतरे झालीं तीं सवें या आम्हाच्या प्रमायानेंच. जीवनाच्या रोमरोमामध्ये या आम्हाचा प्रभाव अपूनहि आमा स्वतः मात्र जीवनांत गुप्तून न जातां, घेणाऱ्याहि अनुनयाला बळी न पडतां श्रीश्रृंगच्या चरणीं अर्पण होण्यासाठीं अलिप्त आणि एकाकीच राहिला आहे. हेंच त्याचें धैर्य, हेंच त्याचें पवित्र्य !

जीवने जा चिरदिन
 रये गेळे आभासे
 प्रभातेर आलोके जा
 फोटे नाभि प्रकाशे,
 जीवनेर शेष दाने
 जीवनेर शेष गाने,
 हे देवता, ताभि धाजि
 दिव तव सकाशे—
 प्रभातेर आलोके जा
 फोटे नाभि प्रकाशे ।

कया तारे शेष करे
 पारे नाभि बांधिते,
 गान तारे सूर दिये
 पारे नाभि साधिते ।

की निमृते चुपे चुपे
 मोहन नवीनरूपे
 निखिल नयन हते
 दाका छिल, सखा, से—
 प्रभातेर आलोकें तो
 फोटे नाभि प्रकाशे ।

भ्रमेछि ताहारे लये
 देश देशे फिरिया,
 जीवने जा भांगड़ागा
 सबि तारे धिरिया ।
 सब भावे सब वज्जे
 आमार सभार माझे
 शयने स्वपने थेके
 तबू छिल अंका से
 प्रभातेर आलोकें तो
 फोटे नाभि प्रकाशे ।

कत दिन कत लोके
 चेयेछिल अुहारे,
 कृया फिरे गेछे तारा
 बाहिरेर दुयारे ।
 आर केह मुझिबे ना,
 तोमा साथे हवे चेना

तेजि आशा छ्ये छिल
 आपनारजि आपरो—
 प्रभातेर आलोके तो
 फोटे नाजि प्रकरो ॥

“जी चिरप्याल गुतरूपाने माझ्या जीवनामध्ये वास करित आहे तिने माझा हृदयांत उंचा प्रकाश झाला तरी स्वतःला प्रगट केव्हे नाही, आपला बुरला मोडला नाही, हे जीवनेश्वरा, माझ्या जीवनाच्या अंतिम दानाच्या वेळी, जीवनाच्या द्वारां आज ती स्वतःला तुझ्या हातीं अर्पण करील आणि याचसाठी तिने पहाट झाली असूनहि आपले अवगुंठन सोडले नव्हते.

याणीने अनेक प्रकारे तिला मिळविण्याचा प्रयत्न केला, पण शब्द तिला पूर्णपणे बांधू शकले नाहीत. गायनाने अनेक रूर वापरले, अनेक प्रकार केल्या पाहिले, अनेक राग आळवून पाहिले, पण गान तिला प्राप्त करू शकले नाही. हे जीवनमरणा, तिने किती तरी सुकत्याप्रयुक्त्यांनी स्वतःला लपवून ठेविले आहे. जगाची दृष्टि आपल्यावर पडू दिली नाही. जी पहिली दृष्टि पडेल ती मुक्तीच असावी म्हणून इतर कोणाच्याहि दृष्टीचा विटाळ तिने होऊ दिल्या नाही आणि तिने स्वतःला आपल्या अवगुंठनांतच लपवून ठेविले आहे.

मी तिला यशस्वर घेऊन देशदेशांतरी फिरलो, माझ्या जीवनांत ज्या कांही घडामोडी झाल्या त्या सर्व तिच्यामुळेच, तिच्याच आसपास झाल्या. माझ्या सर्व विचारांत आणि आचारांत, शयनी आणि स्वप्नी, माझ्या सर्वस्वांत तीच भरलेली असून देखील ती अलित आणि एकटीच राहिली आहे; तिने आपला पडदा वाजूस सारला नाही.

किती तरी लोकांनी किती तरी दिवस तिला पाहिले, निची इच्छा केली, तिच्या भोंवती घिरव्या घातल्या, पण ते सर्व निराश होऊन बाहेरच्या बाहेर (बाहेर-दारातूनच) परत गेले. त्यांचा आंत प्रवेशच झाला नाही. हे हृदयेश्वरा,

इतर कोणीच तिला ओळखूं शकणार नाही. तुझ्याखेरीज ती कुणालाच पहाय्याम तयार नाही. तुझ्याशी परिचय होईल, ही आशा उराशी बाळगून आजवर ती एकट्या आपल्याशीच राहिली आहे. तिने आपल्या चेहऱ्यावरील अवगुंठण आजवर बाजूम सारले नाही. तिला प्रथम पाहील तो तूच !”

३५

विरबलाल म्हणे बादशहानें ऐकदां ठेका कुंच

मिनाच्यावर ठेवून दिलें हातें, घालीं सुतारें दन्य नव्हतें. मिनाच्यावर राहून सुपारीं मरणें
किंवा वरून भुजो मारून जीव पावा अवेयचें मार्गें जुल्य होता.

एक विरबलालची शायको विरबलालाहून कमी चतुर नव्हती. तिनें अक गोगलगाजीच्या
कमरेलां अक पातळमा घागा बांधला आणि तिच्या नाकाला मधाचें थोडें लावून तिला
मिनाच्याच्या मिनीवर सोडून दिली. मधाच्या वासानें गोगलगाय हळूहळू वर चढूं लागलीं
आणि शेवटीं मिनाच्याच्या शिखरावर पोचली. अकप्रकारें त्या पातळ घाग्याचें अक टोंक
विरबलालाच्या हातीं पोचलें. पुढें त्याच्या बापकोनें त्या कप्या घाग्याला सिंथाचा मजवून
घागा बांधला. विरबलालनें हळूहळू तो वर ओढून घेतला. याला जोडून अक मजवून
पातळशी दोरी बांधली तीहि त्यानें वर ओढून घेतली. अनें कर्ता कर्ता शेवटीं अक
मजवून सोल खाटून बरफवेत पोचला. त्याचें अक टोंक मिनाच्यावरील अक खांबाला
बांधून त्याच्या मराय्यानें विरबलालाच्या सुनृत्य आणि सुनृत्य अक खेडेगावांत जाऊन
लावून राहिला.

(विस्वलाचें धातुर्य पाहून बादशहानें त्याला अमरयदान दिलें व आपल्या दरबारीं पुनः स्थापित केलें, वगैरे बाकीच्या गोष्टींशीं आपल्याला कर्तव्य नाहीं.)

सूक्ष्म धागा जरी अकदा हातांत आला तरी त्याच्या जोरावर हट्टहट्ट प्राण वांचविणारा दोखंड मिळविता येतो, हाच या गोष्टीनून बोध प्यावयाचा आहे.

भगवंताचे वर अनंत आहेत. ते सर्व आपल्याला केव्हां मिळणार असतील ते मिळोत किंवा न मिळोत. त्याचा जर पक्कत कृपाप्रसाद झाला, त्याचा चरणस्पर्श मिळाला; तो आहे—आपलाच आहे—आपल्याला अनुकूल आहे अेवदी अकदा खात्री झाली म्हणजे या धाग्याच्या जोरावर जें हवें आहे तें सगळें आपल्याला यथाकार्य मिळविता येतें.

मनुष्याची मोक्ष-साधना जन्मोजन्मी चालत असते. या जन्मीं तांतडी करून जर कांहीं मिळविण्याजोगें असेल तर तें पक्कत हा धागा मिळविणें होय, तो मिळाला आणि तावडतोव आपण मरून गेलों तरी कांहीं बिघडलें नाहीं. अक जन्म पूर्णपणें कृतार्थ झाला म्हणावयास हरकत नाहीं.

जा दियेछ आमार अे प्राण भरि
खेद रवे ना अेखन जदि मरि ।
रजनीदिन कत दुःखे मुखे
कत—जे सुर बेजेछे अेअि बुके
कत बेरो आमार घरे दुके
कत रूपे नियेछ मन हरि ।
खेद रवे ना अेखन जदि मरि ।

जानि, तोमाय निअि नि प्राणे बरि—
पाअि नि आमार सकळ पूर्ण करि ।

जा पेयेछि भाग्य बले मानी,
 दियेछ तो तव पराखानि,
 आछ तुमि भेअि जाना तो जानि—
 जाव धारि सेअि भरसार तरी ।
 खेद रवे ना भेखन जदि मारे

“माझा प्राण भरून जे कांहीं तूं मला दिलें आहेस ते इतकें कांहीं पर्याप्त आहे कीं, या करणी जरी मी मेघों तरी मला त्याचा खेद उरणार नाही.

दिवसरात्र कितीतरी दुःखामुखांच्या अनुमदानें माझ्या या हृदयांत अनेक प्रवारचे सुर वाजु लागतात. किती तन्मयतेच्या वैशानें तूं माझ्या घरीं डोकावतोस आणि किती विविधरूपानें माझे मन हरण करून घेतोस. आतां मी भेलों तरी मला त्याचा खेद नाही.

मी अप्यां हळकुंडानें विवळा होत आहे असें नाही. मला डाऊक आहे कीं, माझ्या प्राणांनीं अजून तुला बरलें नाही, आपलें सर्वस्व भरण केलें नाही. माझ्या समस्त जीवनाला मी अजून पूर्ण करून घेतलें नाही, हेदि मला डाऊक आहे. जे कांहीं मला मिळालें आहे ते माझ्या साधनेच्या जोरावर नवून माझ्याबलानेंच मला तें मिळालें आहे असेंच मी मानतां. कसें कां असेना! तूं मला स्वतःचा स्पर्श दिला आहेस हे खरें आहे. तूं आहेस एवढी जाणीव मला शाली आहे. आतां याच भगवशाच्या नावेला घालून मी माझी बाकीची भोग्यावा खात्रीनें पूर्ण करीन. आतां या करणी मला मरण आलें तरीदि त्याचा मला खेद उरणार नाही.”

३६

असें सांगतात कीं, यहूदी
लोकांना जेव्हां भीक्ष्वरानें

त्यांच्या पुढाऱ्याला घेऊन जमिनीच्या गुलामगिरीतून सोडविलें तेव्हां स्वदेशी पात
जाताना वाटेंत त्यांचे हाल होवू नयेत म्हणून भीक्ष्वर रोज सकाळीं आसनांतून
अमृतमोजनाचा सडा करीत असे. भीक्ष्वरानें दिलेल्या त्या आहारामुळें यहूद्यांना प्रमात
तज्ञानभूक लागत नसे. पण यहूदी आपले दुःखी आणि कधीच दिसत असत. जेव्हां त्यांना
विचारण्यांत आलें कीं, बाबांनो, तुम्ही कधी कां ? तेव्हां ते म्हणाले—आम्हांला रोज अमृत
खावयाला मिळतें खरें पण अितके दिवस झाले कांदि करे ते (मुल्येंच) खावयाला
मिळाले नाहींत. कांवावाचूत दिवस कंटाकत तशीं वने ।

मगवंताची खानी झाली कीं, हे लोक कांवाच्याच लायकीचे आहेत. या यांना कांदा
आणि बंद कर हा अमृतार्थो.

अक म्हातारी बाजी अतिशय कष्टांत असे. मायेचें कोणीच नसल्यामुळें पोट भरण्यासाठीं
विला कबाडकष्ट करावे लागत. तीं बऱ्यी, बंयळ्यी, कावली आणि म्हणूं लागली ‘माण
मलयच कां विमलें कोण जाणें !’ रात्रीचे अितर लोक अनेक प्रार्थना करीत पण हिची

जहाये माछे बाधा, छाद्याये जेते चाजि ***** १११

आपली ही अक्क प्रार्थना टाळेली. 'सग्या मरणा, केव्हा मेः देशोल आणि या जगाच्या जाचानून सोडवतील. आतां ये आणि मग्न घेऊन जा.'

तिची ही आर्तवाणी शेवटी मरणाच्या घर्नी पोंचली आणि दयात्रे अंतःकरणानें मरण घांऊन आलें. मरणावर महातांच म्हणारी म्हणते - 'मला बरा माहीत आहे, तूं अितक्या लवकर येतील म्हणून. तुझे वान बहिर् आहेत अशी खात्री होऊनच मी याही भोवतीत आहे. मला बहिर् अितक्यांत मग्नवाचें नाहीं. बाबारे, तूं जा आपला परत. तूं माझी प्रार्थना जेव्हाील अशी शंका जरी आली अमती तरी मी मुला बोलाविलें - आळविलें नसतें.'

आपण माझी या मित्रमंडळीना औपचारिक आमंत्रण देत. साधकाचें देखील पुष्कळदा असेंच होतें. तो बहिर्च्या जाचानून मुक्ति मिळवनी म्हणून प्रार्थना करीत असतो. पण जर खरोखर मुक्ति मिळूं लागली तर त्याची गाळणच शुद्धवाची. आपण मोरपणा मागतो पण लहानपणाचा जिह्वावर आपल्याला सोडवत नाहीं. हीन वस्तु हीन आहेत हें आपल्याला समजतें. आपलें धोर मन हीन वस्तूंचा तिरस्कारहि करतें पण लहान मन त्या हीन वस्तूंना स्वयच्छण्यांतच सुख मानतें. जीवनातील ही विसंगति मन्येवाच्या अनुभवाची गोष्ट आहे. आपण मागतो बघिलें पण दोन्ही मिळत असतां पसंत करतो बाकीट. या विचित्र विरुद्धीला काय म्हणवें ?

जडाये आछे बाधा, छाडाये जेते चाबि —

छाडाते गेले च्या बाजे ।

मुक्ति चाहिचारे तोमार काछे जाबि,

चाहिते गेले मरि टाजे ।

जानि हे तुमि मम जीवने श्रेयतम,

अेमन धन आर नाहि जे तोमा-सम,

तबु जा भाडाचोरा घरेते आछे पोरा

फेळिया दिते पारि ना जे ।

तोमारे आवरिया धुलाते दळे हिया,

मरण आने राशि राशि —

आमि जे प्राण भारे तादेर घृणा करि,

तद्येओ तांनि भाळोवासि ।

अतनि आछे बाकि, जमेछे अत फाँकि —

कत जे विफलता, कत जे दाकादाकि —

आमार भाळो तांनि चाहिते जवे जांनि

भय जे आसे मनोमाझे ।

“ जी कांहीं बाधा आम्हांला चिकटली आहे तिच्यापासून सुटका व्हावी अशी मनापासून इच्छा असते. पण जेव्हां यरोवर सुटका होऊ लागते तेव्हां सौडतांना मन व्यथित होतें. मुक्ति मिळायी म्हणून तुजजवळ येतो पण भागतांना लाज वाटते. मला ठाऊक आहे की, तूच खरोखर बरोच आहेस. तुझी प्राप्ति होणें यांतच माझे कल्याण आहे. तुजसमान धन नाही. तरी असलें धन भरून देण्यासाठीं खिंसे रिकामे करावेत तर खिशांत असलेलें वेगड टाकून देण्याची इच्छा होत नाही. कांहीं कैल्या जीव चालत नाही.

श्या वस्तु तुला लपवून ठेऊन हृदयाला धुळींत झांकून टाकतात आणि पावलोपावलीं मरण आणतात, त्या वस्तूंची मी अगदीं मनापासून घृणा करतो आणि इतकें असूनहि त्याच वस्तु मला हव्या हव्याशाहि वाटतात.

हिंदीव करून पाहिला तर माझेवर कितीतरी कर्ब निघेल, बुडीत येणें सारलें वाढत चाललें आहे. जीवनामध्ये सफलता किती मिळाली आणि निष्फळता किती पदरी आली याचा हिंदीव करतां निष्फळतेचाच दोग डोळ्यांपुढें दिसतो आणि जें केलें असतां लाजावें अशीच कमें हानून घडल्यामुळे कितीतरी लपवाळपवी करावी लागते. अशा स्थितींत माझे कल्याण व्हावें अशी इच्छा करीत असतांना

जडाये आछे बाधा, छाडाये जेवे चांनि —

देखील मनांत भीति राहून जाते की, जर ररोखरच कल्याण झाले तर या होन
गोष्टी सोडाव्या लागतील, त्या बऱ्या सोडाव्यात ? ”

टीप : देवाची प्रार्थना करतो की, मला यांमुळे सोडव पण प्रार्थनेबरोबर मनांत
धडकी असतेच की, जर प्रार्थना मगळतांनीं आकण्ये तर ही सर्व व्यगर्णे सोडावीं त्यामनांत
ह्याचें कप ?

३७

जीवामा आणि परमात्मा पांदा संबंध दाखवितांना शुप-

निव्वारणांनीं एक मध्य शुपमा वापरली आहे. 'यथा नद्याः स्पंदमानाः समुद्रे अस्तं गच्छन्ति नामरूपे विहाय ।' व्याघ्रप्रमाणे गजेंगव्या नद्या आपलें नाम आणि रूप दोन्ही सोडून समुद्रामध्ये विलीन होतात त्याचप्रमाणे जीवाले पामाग्यामध्ये विलीन होत असतात.

यात्राप्रमाण भारतावासिनांनीं प्रत्येक नदीची वेव्हारी वा वेव्हारी परिक्रमा केरीच आहे आणि शुगामापासून मुळापर्यंत नदीकाठचीं सुंदर, मग्य आणि म्हणूनच पवित्र अशीं स्थळे हेरून ठेविली आहेत. या दोक तीर्थस्थानीं आनीं मंदिरां आणि मठ बांधून भारतीय संस्कृति परिपुष्ट केली आहे त्यांनीं माहिलें, नदी म्हण्टी रीं समुद्राच्या मिळ्याकशाचीच. 'आवाद्यात् पतितं तोय भुवं गच्छति सागरम् ।' आणि म्हणूनच शेवटीं त्यांनीं ठाविलें—'सागरे सर्वेतीर्थानि'.

व्याघ्रप्रमाणे सर्व नद्या शेवटीं समुद्राच्या मिळतात आणि आपापली पवित्रता त्याच्या अर्पण करतात त्याचप्रमाणे प्राचीन वाङ्मयापासून निरनिराळ्या महज्जातींचे प्रवाह वहात वहात हिन्दुत्वानांत आले आहेत आणि अद्यां पीतीनें आपल्या हा भारतावर्य मनुष्यजातींचा एक प्रकार

सर्वपावन महासागर बनला आहे. अर्थात् जगाचे जेवढे म्हणून विद्याल आणि जटिल प्रश्न असतील ते सर्व शेवटी हिंदुस्तानात गोळा व्हावयाचे आणि येथेच ते कायमचे सोडविणे जावयाचे. सगळ्यांत जो मोठा प्रश्न, ही “मित्र मित्र जातींचे लोक—संस्कृतीच्या मित्र भूमिकेवर अमलेल्या महाजाति शेवटी वंढें तर्हि गुण्यागोविंदानें नांदणार आहेत, का शेवटी अकमेवांना मारून सर्वनाश साधणार आहेत?” हा प्रश्न जर कोठे सुटला तर या मातवयांतच सुटणार आहे. आणि सर्व वस्तुधेचे ऐक कुटुंब कण्यांचे प्रेम-शास्त्र येथेच स्वले जावयाचे आहे. मारतव्यांचे हे ऐतिहासिक निरुन क्रान्त्यर्थाने पाहून आणि इतिहासांत ते चरितार्थ झालेले अनुमान करी आपल्या चित्ताला, आपल्या दृष्टीनेला या दिव्य संदेशाची वादळ होण्यास येथे सुचवीत आहेत.

जगातील सर्व मानवांनी—जंगली लोकांनी आणि सुधारलेल्या राष्ट्रांनी—पन्नाऱ्याऱ्या अनेक नावे दिली आहेत. पण त्या सर्वांत ‘नागयण’ हे नांव अगदी निगडेंच समजते. हे नांव ज्या कवीला सुचले त्याला मातवयांचे मविनव्य रवीन्द्रनाथप्रभासेच दिसले असले पाहिजे.

नरनारींच्या समूहाला—मृत, मविन्य, वर्तमानकालाच्या मनुष्यसृष्टीला—संस्कृतनपे “नार” असे म्हणतात. नरनारींचा समूह तो नार. या नागलाच स्वतःचे अधिपान ज्याने काविले आहे त्याला, God of Humanity ला नागयण ही संज्ञा दिली गेली. या नागयणाची शुषामना मातवयांत प्राचीन काळ्यामृत होत असल्यामुळे येथील धर्म यहुदी धर्माप्रमाणे निश्चित जातीचा न गहता ‘सर्वभूतहिते रतः’ अशा स्वरूपाचा झाला आहे. दा धर्मांतच पुनः पुनः सांगितले आहे, ‘अय निजः परेवेति गणना लघुचेतसां । शुदार-चरितानां तु वसुधैव कुटुम्बकम् ॥’ मातवयांच्या अगदी आदिमकाळांच विश्वमैक्याची साधना सुरू झाल्यामुळे विश्वकुटुम्बवाद देखील आपल्या कर्णांना अगदी साधा वाटला. म्हणूनच ते म्हणतात, ‘यत्र भवति विश्वं ऐकनीयम्.’ आमच्या साक्षात्कारात हे सर्व विश्व ऐक्य लहानशा घट्ट्यामारले ठरले.

हाच प्राचीन बाल्या ध्यानात धरून कवीने मातवयांचे मव्य चित्त सुरू केले आहे.

हिंदुस्तानच्या उत्तरेला जगाचा मानदंड असा हिमालय सनातन काळचा साक्षी होऊन धीर-गंभीरपणे बसला आहे आणि त्याने उत्तरेकडील गार दान्यांपासून मातवयांचे रक्षण

करण्याचें आणि त्याचेवर आपली पाखर घालण्याचें काम सनातन काळापामून चालविलें आहे. सिंधु, गंगा, ब्रह्मपुत्रा यांसारख्या महानद्या या हिमालयाच्या हातांत जणू करय जपमात्रेप्रमाणें चालविल्या जात आहेत.

धनिवगेवर जसा प्रतिध्वनि उमटतो त्याप्रमाणें हिमालयाला पडमाद देण्यासाठींच जणू काय विध्य आणि सातपुडा समांतरपणें उभे आहेत. आणि दक्षिणेकडे भारतवर्ष कुठवर पसरलेला आहे याचें माप घेण्यासाठी जणू काय सद्यादि निलगिरीचीं बोटें विस्तारून दक्षिण दिशा चांचपडून पहात आहे. पर्यांनीं भूमीचे भाग पाडावे आणि नद्यांनीं या विभागांना ऐकून आणावें हेंहि त्यांचें काम खंडे चारूच आहे. अशा या भातवर्षामध्यें अमें राहून, दोन बाई पसरून, मारताहतकेंच विशाल हृदय खुपडें करून ऋषि लोक दाही दिशांच्या स्पर्शाना—मानवस्रोतांना हिंदुस्तानचें आमंत्रण देत आले आहेत. जैवाचा बौद्ध भक्तांनं लहानसा विहार बांधला तरी तो संकल्प कयवयाचा कीं दाही दिशांच्या समस्त मानवजातीला साधना करण्यासाठी येयें आमंत्रण आहे. आणि त्याच पांसेचें स्मरण ठेवून श्री. जगदीशचंद्र वर्मुनीं हिमालयांत जेव्हां विज्ञानाची अरु प्रयोगशाळा बांधली तेव्हां तेथेंहि सर्व जगातील विद्यार्थ्यांना आमंत्रण दिलें आणि या प्रयोगशाळेंत प्राप्त होणारें ज्ञान कधीहि कोणाहीपामून गुप्त ठेविलें जाणार नाहीं, अशी प्रतिज्ञा केली. ऋषी नव्हते म्हणाले, 'विद्वताश्च वेदाः।' बंद सागळेच उघडे आहेत.

आणि भारतवर्ष कोणत्या बाबतींत कमी आहे ? जगांत जितक्या म्हणून प्रवारचे देश आहेत, जितक्या प्रकारच्या आबोहवा आहेत त्या सगळ्यांचे नमुने येथें पहावयास सांपडतात. तुम्हाला स्वित्झर्लंड हवा, काळोरीत जा. सहरासारखें वाळवंट हवें, राजपुतान्यांत मटवून या. स्कॉटलंडसारखीं सरोवरां हवीं आहेत ? भीमताल—नैनीताल काय कमी आहेत ! नीलनदीची तीड हवी आहे, सिंधूला पाहून घ्या. समशीतोष्ण समृद्धि हवी आहे, लकेहून अधिक ती तुम्हाला कुठें मिळेल ? कोरडा मुलुख हवा आहे, तर पंजाबांत चला. आणि दलदली हव्या जमल्या तर बंगालांत जा.

आणि जगांतील कोणची वनस्पति, येथें उगवत नाहीं ? वृक्ष-वनस्पति, पशु-पक्षी, जलचर, खेचर आणि वनचर सर्व प्रकार तुम्हाला येथें मिळतील. मानवी महासागराला आमंत्रण देण्यापूर्वी प्रकृतीनें ही सर्व पूर्वतयाणीं येथें करून ठेविली आहे. आणि मगच सर्वांना आमंत्रण पोंचविलें आहे.

बोन सांगू शकेल की कुणाच्या आमंत्रणाने या निरनिष्ठ्या जाती हिंदुस्तानाकडे बघान आल्या आहेत? सुबोरेष्टे हिमालय आणि दक्षिणेकडे महासागर असा या प्रबंध मीन निमूनीनी जरी या देशाचे रक्षण केले अगळे तरीही ही महाभूत त्या महा आमंत्रणाच्या आड येऊ शकली नाहीत. येथे भारतवीर आले, पुरु आणि पांचाल आले, आर्य आणि द्रविड आले, सुर आणि असुर आले, हून आले आणि शरू आले, यवन आले आणि रोमन आले, मिथ देशचे लोक आले आणि मॉन्डि देशचे लोखंडी आले. चीन देशचे लोक आले आणि मोनल आले. फिरो (पोर्तुगीज) आले आणि फ्रान्सिसी आले, वलंदे (डच) आले आणि ऑमन आले. यहुदी आले आणि ख्रिस्ती आले. बरूणभूतक यवन आले आणि अभि-पूजक पाणिग आले. जाणि जे जे आले ते ते सांगू लवकर किंवा उशिरा येयचेच होऊन राहिले आहेत. बाही विजयोन्मादाने नाचत आले तर बाही आद्य घेण्यासाठी आले. पण शेवटी विश्वपुढ्यावा मारतघन स्वीकारून येयलेच झाले.

यापुढे देशील जे येतील तेही येयचेच होतील. सवता सुमा करू पाहतील, तेही शेवटी मातमानेच्या दुपाला जातील आणि मानवी कुटुम्बाप्रमाणे सर्व घर्मावे एक घर्मापुढे स्थापन करण्याला कारणीभूतच होतील.

पश्चिम दिशेने भातां आफ्रें दार सुपडले आहे. समुद्रपात्रा-निषेध बोगालच सुरल नाही. फिरो लोकांपासून तो येत जर्मन आणि ऑमनपर्यंत सर्व लोक बोगाला ना बोगाला मिथाने येथे येऊ लागले आहेत. मातवास्तुदेखील लगाच्या सर्व देशांत जाऊ येऊ लागले आहेत. आता हिंदुस्तानचे सर्व देशांशी, सर्व जगशी दळणवळण सुरू झाले आहे. आदान-प्रदान वाढले आहे. विस्तराचाने पाचोण्या कमी होऊ लागले आहे. अन्धमेकांचे अन्धमेकांचाचून चालवयाचे नाही याचीही जाणीव सुस्पष्ट झाली आहे आणि “ येथे यावे आणि लूट करून परत जावे ” याहून अधिक मदत्ताची कामगिरी स्वतःचे बाध्यान आली आहे असे सर्वांना समजू लागले आहे. तेव्हा आतां मातवर्षाचे मिशन पुनः जेवढी चालू होणार याविषयी शंका नाही.

मातवर्षाने सत्सृतीची अनेक सुगे पाहिली आहेत. अनेक साम्राज्यांच्या सुपानाचा आणि पतनाचा तो साक्षी आहे. अर्थात् त्यात आतां अर्था हळकुंडाने पिळके होणे शक्य नाही. पण जे पहिल्याच खेपेल्या मनुष्य-जन्मांत झाले आहेत, पहिल्या प्रथमच सुसंस्मरी झाले आहेत, त्यांना नव्या जोनामुळे स्वर्ग एक बोट उल्ल्यामाखे वाटणे स्वामाविक आहे.

ते म्हणत—हिंदुस्थानची संस्कृति सुरटली आहे. हिंदुस्थानाभ्ये विकासाची तल्ले खुल्ले नाहींत. यामुळे तरण्याबांड जंगली जातीपेक्षा देखील हिंदुस्थानाला फार छालचें स्थान पावें लागतें. हिंदुस्थान व्याजर्षी गुलाम आहे त्याजर्षी तो मागासलेला असलाच पाहिजे. जो हरला त्याची संस्कृति कसची ?

पण हेहि दिवस निघून गेले. हिंदुस्थानची बंधने गळून पडली. हिंदुस्थानचा तिरस्कार करणाऱ्या राष्ट्रांचा सकुचितपणाहि कल्याच अंशानें दूर झाला आणि अमिमान ओसरल्यानंतर प्रेम आणि आदराचें वातावरण मोकळेपणानें रोष्टें लागलें आहे. कर्जाचें विश्ववृत्ताचें प्रेमगीत वृत्तार्थ झालें.

व्यापमार्गे सुधीच्या प्रारंभी भारतवर्षातून अनेक आर्तांना आर्भरण गेलें कीं “ येथें सर्व या, आणि इतिहास-विधात्याच्या योजनेला सफल करा ” त्याचप्रमाणें इतिहासाच्या प्रारंभी अगदीं नान्दी म्हणण्याच्याच वेळीं भगवंतानें येथील लोकांना विविधतेमध्ये अकला कशी पहावी, सधांचा समन्दर कसा करावा, निरनिष्टाच्या सार्तून एक संपूर्ण राग कसा उत्पन्न करावा याचा महाभंभ त्यांच्या हृदयांत कुंकून दिल्या आणि असा रीतीनें— हिंदुस्थानचा प्राण भवसमर्थ केव्हांनंतर त्याच्यापुढें सर्व प्रकाचे कठिणतले कठिण प्रभ फेंकावयास सुरुवात केली. गणितकुद्दीमचें प्रदारात दाक्षिणात्या विपार्यापुढें शिक्षक व्यापमार्गे जटिल, कुटिल आणि छात्राळ जुदाहरणें मुद्दाम मांडतो आणि त्याच्या शक्तीची कसोटी पाहतो, त्याप्रमाणें नाटयणानें हिंदुस्थानची पास्त चालविलेली आहे. विविधतेचा भ्रम प्रभ त्यानें सोडविला आणि जरा हायसें म्हळें कीं तावडतोच नत्रा प्रभ त्याच्यापुढें दत्त म्हणून आल्याच आहे. तो सुटतो न सुटतो अतिक्रयांत सुटलासा वाटणारा जुना प्रभ नव्यानें नरें रूप धारण करून विकट हास्य करीत छात्रां याकतो. त्याचा अलाज फगवा तर काही स्वकीयांना अश्रद्धेमुळे छात्रां वादूं लागते कीं हिंदुस्थानचें गिरान खरोखर हेव आहे का ? आणि तें व्यवहार स्थीनें शक्य कोर्यातील आहे का ? अके ठिकाणीं साधारें अतिक्रयांत दुसरीकडे तुयतें, अके ठिकाणीं ठिगळ टाकावें तर दुसरीकडे पाटतें, अशी विधात्याची लीला चालू आहे. आणि भारतवर्षहि न हास्तां त्या सर्गांना तोंड देत आहे. हिंदुस्थानची ही भ्येयनिश्चाच त्याला आणि जगाला तारक होणार आहे.

पण हें सोपें नाहीं. पोर्वात आग पंडात्री आणि ती शर्मविण्यासाठीं स्वतःच्याच हृदयाचे तुकडे करून ते छाण्याची पाळी यागी अश्र्वाराष्टी ही साधना आहे. नानात्व

वादतच जावें आणि ते यक्षामध्ये होमून त्यातून ऐक्याचें रसायन तयार करुन अशासारखी साधना आहे. आणि यांत विजय मिळाला तरी लोकें धा करावयास मिळूं नये, पण विजयानंददेखील दुःखाभीममध्ये आहुति म्हणून यकून एकतेच्या मार्गांत पुढें जावयाचें अशी ही भीषण साधना आहे.

पण ही साधना जेव्हां सिद्ध होईल तेव्हां जगाचे सर्व प्रथम सोडविण्याची शक्ति अस-
लेला विशाल प्राण मास्तवर्षांत जन्म घेईल. जगाची रात्र संपेल आणि हिंदुस्थान एखाद्या गरुडपक्ष्याप्रमाणें आपल्या घराब्यांत जगांतील सर्व महाज्जातींचें संगोपन करील. यत्र भवति विश्वम् ऐकनीडम् ।

ज्यांच्या बांध्याला ही महासाधना साधण्याचें आलें आहे ते खरोखर धन्य होत. हें कार्य केवळ एक जातीचें नाही, एका धर्माचें किंवा पंथाचें नाही. येथें सर्वांनींच हातभार लावावयाचा आहे. ज्यांनीं ज्यांनीं म्हणून हिंदुस्थानचें भीठ छाडें आहे, ज्यांच्या ज्यांच्या फुफ्फुसांत हिंदुस्थानची प्राणदायी हवा पोंचली आहे, हिंदुस्थानचें जीवन ज्यांच्या ज्यांच्या रक्तांत सळमळ बहात आहे आणि ज्यांना ज्यांना भारतीय संस्कृतीचा वारसा कमीअधिक मिळाला आहे, त्या सर्वांनीं या साधनेमध्ये माग घेण्यासाठीं घाबून यावयाचें आहे. मग ते आर्य असोत किंवा अनार्य असोत. हिंदु असोत अथवा मुसलमान असोत. विश्वासी न्निस्त्यानीही यांत माग घ्यावयाचा आहे आणि इंग्रजांनीही यांत माग घ्यावयाचा आहे. हिंदुस्थानच्या या सनातन साधनेमध्ये भुवनीचपणाचें विष्णू आणगाऱ्या ब्रह्मणांनीं जान्यमिमान सोडून पवित्र होऊन या उत्सवांत सामिल जालें पाहिजे आणि आपल्याला या मंगल कार्यांत स्थान असेल किंवा नाही अशी मनांतील शंका दूर करून आणि अपमान होईल कीं काय अशी भीति सोडून पतित आणि बहिर्वृत लोकांनीही घाबून यावयाचें आहे. जोपर्यंत या सर्वांच्या पवित्र हाताचा स्पर्श जगज्जननीच्या अमिषे-
काच्या पाण्याला लागला नाही तोपर्यंत ते तीर्थसलिल अमिषेकरच्या योग्य होणार नाही. म्हणून कोणालाहि सोडून चालावयाचें नाही. कोणालाहि तुच्छ लेखता यावयाचें नाही. परस्पर आदर आणि प्रेम बाळगून सर्वांचा स्वीकार करून जेव्हां सर्व एक होतील, तेव्हांच या महामानवाच्या सागरतीर्था या महायज्ञाची नांगता होईल. आणि मग स्वर्गाचे अमर आनंदाचे सीमनस्याची वृष्टि करील.

हे मोर चित्त, पुण्य तीर्थे
जागो रे धीरे—
अभि भारतेर महामानवेर
सागरतीरे ।

हेयाय दौंझाये दु बाहु बाझाये
नमि नरदेवतारे,
उदार छंदे परमानन्दे
वन्दन करी तौरे ।
प्यानगंभीर अभिजे भूधर,
नदीजपमाला धृतप्रान्तर,
हेयाय नित्य हेरो पवित्र
धरित्रीरे
अई भारतेर महामानवेर
सागरतीरे ।

केह नाहि जाने कार आइवाने
कत मानुषेर धारा
दुर्वार सोते अंल कोया हते
समुद्रे हल छापा ।

हेयाय आर्य, हेया अनार्य,
हेयाय द्राविड चीन—
शक-हून-दल पाठान मोगल
एक देहे हल छीन ।
पश्चिम आजि खुलियाछे द्वार
सेपा हते सवे आने उपहार

दिवे आर निवे, मिळावे मिलिवे
जावे ना फिरे—
अभि भारतेर महामानवेर
सागरतीरे ।

रणधारा बाहि जयगान गाहि
तन्माद कल्लरवे
मेदि मरुपय गिरेपर्वत
जारा असेछिल सवे,
तारा मोर माझे सवाई बिराजे
केह नहे नहे दूर,
आमार शोणिते रयेछे घनिते
तारि विचित्र सुर ।
हे रुद्रवीणा, बाजो बाजो बाजो,
घृणा करि दूरे आछे जारा आजओ,
बन्ध नाशिवे, ताराओ आसिवे,
दांडावे घिरे—
अभि भारतेर महामानवेर
सागरतीरे ।

हेया एकदिन विरामविहीन
महा अँकरध्वनि
हृदयन्तरे एकेर मंत्रे
उठेछिल रनरनि
तपस्याबले एकेर अनले

बहुरे आहुति दिया
 विभेद मुल्लिख, जागाये तुल्लिख
 एकटि विराट हिया ।
 सेअि साधनार से आराधनार
 यज्ञशाठार खोला आजि द्वार,
 हेधाय सन्नरे हवे मिलिबारे
 आनतशिरे—
 अेअि भारतेर महामानवेर
 सागरतीरे ।

सेइ होमानले हेरो आजि ज्वले
 दुखेर रक्त शिला,
 हवे ता सहिते, मर्मे दहिते—
 आछे ते भाग्ये लिखा ।

ए दुखवहन करो मोर मन,
 शोनो रे एकर डाक ।
 जत लाज भय करो करो जय,
 अपमान दूरे जाक ।
 दुःसह व्यथा हये अवसान,
 जन्म लभिवे की विशाल प्राण
 पोहाय रजनी, त्रागिले जननी
 विपुल नीड़े
 अेअि भारतेर महामानवेर
 सागरतीरे ।

एसो हे आर्य, एसो अनाय
 हिन्दु मुसलमान ।
 एसो एसो आज तुमि भिराज
 एसो एसो खूस्तान ।

एसो ब्राह्मण, शुचि करि मन
 धरो हात सवाकर ।
 एसो हे पतित, करो अपनीत
 सव अपमानभार ।
 मार अभिपेके एसो एसो त्वरा,
 मंगलघट हय नि जे भरा
 सवार-परशे-पवित्र-करा
 तीर्थनारे
 आजि भारतेर महामानवेर
 सागरतीरे ।

“हे माझ्या चित्ता, भारवशांमध्ये मनुष्यांच्या महाजातीचा जो सागर उचळत आहे, याच्या तीरावरच्या महान् पुण्यतीर्थांचे ठिकाणी घोरपणे जागे हो.

“येथे मानवसागराच्या तीरावर उभे राहून, आपले दोन्ही बाजू पसरून मी नरदेवतेला, या मानवी नारायणाला नमस्कार करतो आणि परम आनंदाने माझा गंभीर राग आळवून घाला वंदन करतो.

“हा पहा येथे हिमालयासारख्या ध्यानगंभीर पर्वत, नदीरूपी अनेक जलमाला हातांत धरून एका सरहद्दीवर आसन ठोकून बसल्या आहे. येथे या महामानवाच्या सागरतीरी मारुतवशांची पवित्र भूमि तू पहा, तू नेहमी पहा.

“कांही समजत नाही, कुणाच्या आर्षवर्णाने कितीतरी मनुष्यजातींचे प्रवाह कुठून तरी येथे आगारले लोटे घेऊन आले आणि या महासमुद्रामध्ये मिळून छुल्ले झाले आहेत, येथे पहावे तो हे आर्य आहेत, हे अनाय आहेत, हे द्रावीड

आणि चीन, शक आणि हूण, पठाण आणि मोगल तऱ्हेतऱ्हेच्या भिन्न आणि विचित्र जाती येऊन या एकदेहामध्ये विलीन झाल्या आहेत—एकजीव झाल्या आहेत.

“आज आतां या देशाचें पश्चिमेकडचे द्वार उघडलें गेले आहे. आणि सर्वजण येथून तऱ्हेतऱ्हेच्या देणग्या आणीत आहेत. हे सर्व लोक येतील, देतील आणि घेतील, मिसळतील आणि मिसळवतील, कोण-कोणीहि-परत जावयाचें नाहींत. ते सर्व या भारतरूपी महासागराच्या तीरीं कायमचे गोळा झाले आहेत.

“जे लोक एकेकाळीं रणनदीचा प्रवाह वाहवीत आणि उन्मादाने कलरव करीत जयगान गात आले, मरुपथ भेदून, गिरिपर्वत ओलांडून दूरदुरून जे कोणी आले ते सर्व आज माझ्यांतच विराजत आहेत. त्यांपैकीं कोणीहि दूर होणार नाहीं. आज आमच्या रक्तांत त्या सर्वांचे तऱ्हेतऱ्हेचे सूर एखाद्या संपूर्ण रागाप्रमाणें गुंजत आहेत.

“हे माझे रुद्रीयो, त्या सर्वांचे हे विचित्र सूर तुला ठाऊक आहेत. भारतवर्षाच्या इतिहासाच्या रहस्याचें तुला आकलन झालें आहे. तूं गर्जना कर, घोषणा कर, सर्व जगाला तुला उद्घोष ऐकीव कीं जे कोणी आमची घुणा करून, आमचा तिरस्कार करून दूर रहातात ते सर्व आमचीं आणि त्यांचीं बंधनें नष्ट झाल्यावर आमच्याजवळ येतील आणि भाऊ म्हणून आम्हाला घेरतील. भारतवर्षरूपी महामानवाच्या सागरतीरीं ते सर्व महामानव-संमेलनांत सामिल होणार आहेत.

“हे सर्व यदृच्छेने काहीं तरी घडत आहे असें नाहीं. भारतभाग्यविधात्या नारायणानें भारतवर्षाच्या जन्मकाळींच हें भविष्य माकून ठेविलें आहे. भारत जातीला तिच्या उपनयन काळींच प्रणवमंत्राबरोबर ही सर्वात्मिक्याची-पूण्तिची दीक्षा मिळाली होती.

“येथें एके दिवशीं अविरत महा ॐकारध्वनि ऐक्याचा मंत्र गात गात, हृदयतंत्रीच्या सर्व तारा छेडत गुंजन करीत उठला होता आणि त्याबरोबर भारतवर्षानें आपल्या तपस्याबलानें एकत्वाच्या होमकुंडांत नानात्वाची आहुति

देऊन विभेदाचा नाश करून एकत्र आणून त्यायोगे एक विराट हृदय जाणवत होऊन विश्वात्मिकाची स्फुरणा सुरू लागली. त्याच साधनेच्या आणि त्याच आराधनेच्या यज्ञशालेचे द्वार आज पुनः उघडले गेले आहे. आज येथे सर्वच नम्रतेने शिर बांकवून एकत्र होण्यासाठी येणार आहेत. भारतवर्षरूपी महा-मानवाच्या सागरतीरी त्वांचा यज्ञदंड गोळा होणार आहे.

“पहा, त्याच होमाग्रीमथे दुःखाची रक्तशिखा आज जेराने पेट घेत आहे. आज जे भाष्यांत निहिले गेले होते त्याप्रमाणे हे सर्व सहन केलें पाहिजे. आणि अगदी मर्मापयंत होरपळून घेतले पाहिजे. हे माझ्या चित्ता, हे माझ्या हृदया, धैर्यपूर्वक तें दुःख सहन कर आणि ऐक्याचे तें आमंत्रण, ऐक्याची ती हांक ऐकण्याची पात्रता प्राप्त करून घे. हृदयांत जी कांहीं लाज, भीति कोनाकोपण्यांत उरली असेल तिच्यावर विजय मिळवून अपमान दूर सार. म्हणजे तुझ्या दुःसह व्यथेचा अंत होईल आणि केवढा तरो विशाल प्राण तुझ्यामध्ये जन्म घेईल. रात्र संयली आहे आणि या विशाल घरट्यामध्ये भारतजननी जाणवत झाली आहे. आतां तिच्या महामानवरूपी सागरतीरावर सर्ग एक होणार आहेत.

“हे आर्यानो आणि हे अनार्यानो, हे हिन्दु आणि मुसलमानानो, या, या, धांवत या. आणि ईश्रजा, तूंहि ये. प्रत्येक खिस्ती, तूंहि ये, जरूर ये.

“या ब्राह्मणा, सर्व प्रकारची संकुचितता सोडून, अभिमान सोडून आयले मन पवित्र करून ये आणि सर्वांच्या हातांत हात घालून उभा रहा. आणि हे पतिता, तुझा सर्ग अपमानभार दूर होवो. तूंहि येथे ये.

“मातेच्या अभिरंकासाठी तुम्ही सर्ग धांवत या. अभिरंकाचा मंगलवट जोंवर पूर्ण भरला नाही तोंवर त्वरा करून या. सर्वांच्या स्वर्शाने पवित्र झालेल्या तीर्थनीराने हा मंगलवट भरावयाचा आहे. आज भारतवर्षाच्या महामानवाच्या सागरतीरी विश्वजननीचा अभिरंक द्यावयाचा आहे. मनुष्यजातीमध्ये बंधुता स्थापन झाल्याचा महत्त्व द्यावयाचा आहे. यासाठी सर्वजण धांवत या. कारण या अभिरंकघटाला सर्वांचा हात लागला पाहिजे.”

३८

बंगाली भाषेत खरें पाहूं जाता
लिंगभेद नाही, लिंग दिसून

याचें सर्वनामांत किंवा क्रियापदांत. बंगाली भाषेत या दोन्ही बाबतींत लिंगभेद दाखविणारे प्रत्यय नाहीत. संस्कृतची ख्याता ओद आदे असे लेखक बंधी बंधी विशेषणांत लिंगभेद दाखवतात. यामुळे बंगाली भाषेत लिंगभेद नाही असे स्पष्ट म्हणता येत नाही हे कळू केले पाहिजे. लिंगभेद नसल्याचा फायदा प्रेमगीतें लिहिणाऱ्या कवींना मिळतो. अलुप्त मानना व्यक्त करणारे गीत पुरुषाचें आदे की स्त्रीचें, पुरुषाला अशुद्धेष्टन आदे की स्त्रीला हे अस्पष्ट राहिल्यानें जे अंक माधुर्य साधते त्याला भाषान्तरांत वचित व्हावें लागतें.

ही गोडी आणि भाषान्तराची ही अडचण याकिसीं अफदां सुखदेवांशीं मी बोललों होती. तेहि ही अडचण ओळखून हळहळले. भाषान्तरांत पुष्टिग वापरले तर सावनेचा नाशकपणा, भक्तीची किंवा अनुभक्तीची अलुप्तता व्यक्त होत नाही आणि स्त्रीलिंग वापरणें तर स्त्री-पुरुष संबंधाचा भेद जाणूत होणून तत्स्थता मालवी जाते आणि मग आध्यात्मिक भक्तिवाक्याचा जामा चढवून गीताला कृष्ण-गोपीच्या सखाचे रूप घावें लागतें.

कावेळाडी गुजराथीमध्ये केव्हां केव्हां प्रत्यय आरुड करून त्याला निगमितपेक्ष करण्याची सोय आदे. साहित्यापेक्षा संभाषणांत ही अधिक वापराची जाणे हे खरे, पण कधीं भयगो त्या सोबीचा आश्रय घेता येतो.

त्रिप्रज्ञांति त्रिंश मंदानान् सर्वनामानां त्रिंशो वाचा आहे, त्रिंशपदांना नाही.
यामुळे अर्धा अडचण दूर होई.

सुखी परिमाणें आणि प्रीति भाषेनहि आप्ता खीळिनी मानला आहे. यामुळे मन्त्राचा
आणि श्रीश्रंगचा जेथें संबंध येतो तेथें श्रीछिंताचा उपयोग स्वाभाविक वाटतो. आपल्या
येथें मक्तीचे अनेक प्रकार आहेत. त्यांतलं शुद्ध मक्ति मर्यादमति अगत्यानें तेथें
कोणतेहि त्रिंश वापरलें तरी अडचण येथूं नये. पण गीताला मक्तीचें स्पष्ट रूप देण्याची
त्रिंश नसले आणि मानवी प्रेम आणि आप्यामिक मक्ति असाच गीतानें व्यक्त
करण्याची त्रिंश असेल तेथें त्रिंशभेद स्पष्ट करण्याची जबाबदारी ज्या भाषेन आहे तिला
ही अडचण चांगलीच जाणवते.

अनो. मराठीसुद्ध ही अडचण दूर करता येत नाही. तेव्हां अनुवादकांनीं त्या त्या क्षणीं
आपल्या अभिप्राय त्रिंश वृत्तीप्रमाणें त्रिंश वापरतें आणि वाचकांनीं आपल्या अभिप्रायप्रमाणें
वाटल्याम तें बदलून घ्यातें असें सूचवण्याचाचून गत्यंत नाही.

*

*

*

औश्वराचें प्रत्यक्ष स्मरण, चिंतन आणि ध्यान करत असतांना होणारा अनुभूत
निराळा आणि जीवनव्यवहारांत गहन गेलें असतो आणि त्यामुळे जीवन-स्वाभीचें
विस्मरण झालें असतां देखील केव्हां केव्हां व्यवहाराच्या बाहेरचा शुद्ध
अनुभव येतो तो निराळा. असावा केव्ही व्याप्राणें अकारण असादी शुद्ध लागते,
शुद्धा शुद्धतामाराचें होतें; आनंदांत असूनदेखील विषादाचा स्पर्श होऊन जातो
(पर्युत्सुकी भवति यत् सुखितोऽपि जन्तुः), त्याचप्रमाणें केव्हां केव्हां काहीं कारण नसताना
आणि क्वचित् प्रसंगीं प्रतिबुद्ध परिस्थिति असतांनादेखील मनांत अक प्रकारच्या
आनंदाचा अद्वय होतो, समृद्धीचें सुख अनुभवयास मिळतें, आणि सर्वत्र चालू
असूनदेखील सौमनस्य आपल्याला घेरून राहतें. आपल्याला आश्चर्य वाटतें.
असावा पवित्र पुरुषाचें, प्रेमळ व्यक्तीचें स्मरण झाल्यासारखा आनंद अकारण पुरून
भुटतो. त्याचा सुगंध आपल्याला अगदीं स्पष्टपणें जाणवतो. त्याचें सर्गीत आपल्याला
शुद्धद्वय करतें आणि मग आपण कितीहि वेळवर असलों, गच्छतीत असलों तरी ती
व्यवहारी वृत्ति झालून यादण्याची त्रिंश होते आणि त्या दिव्य आनंदासुद्धेच, अतर्क

सुखामुळेच त्याचें मूळ शोधण्याची जिज्ञा जागते आणि मग आपण जबादस्तीनें सेंचल्या-
प्रमाणें ध्यानावस्थेंत पोहोंचतो.

पवित्र व्यक्तीच्या स्मरणानें पवित्र वातावरण उत्पन्न होणें हा एक प्रकार; आणि काहीं
कारणावांचून प्रसन्न पवित्र वातावरणाचा अनुभव शाल्यामुळे पवित्र व्यक्तीच्या किंवा
परमात्म्याच्या ध्यानाकडे खेंचलें जाणें हा दुसरा प्रकार. प्रत्येक प्रकाराची खुमारी वेगळीच
असते. सूक्ष्मवेदी कविच हा मेद ओळखूं शकतो आणि आपल्याला त्याचा परिचय करून
देवूं शकतो.

पारिजाताचें नाजूक फूल अगतीं सधेद. जरा शिळें झालें तर त्याचा पांढरा रंग घोडासा
तेलवट होतो. पण फुल्याचा देठ अगतीं पोवळ्याप्रमाणें पिवळसर छल. या देठची
छया फुलांत पसरल्यामुळे कवीनें पारिजाताला अरुणवर्ण म्हटलें आहे. अखाचा परडीमध्ये
पारिजातकाच्या फुलांचा दीग करावा आणि तो दुरून पहावा म्हणजे कवीनें पारिजातशला
अरुणवर्ण म्हटलें आहे याचें औचित्य मनाला उत्तम पडतें.

मक्त घोर निद्रेंत जरी असला तरी औश्वराची करुणार्द्र दृष्टि त्याचेवर पडल्यानंतर
त्या दृष्टीचा परिणाम स्तोपेंतदेखील अनुभवायांचून रहाणार नाही. त्याला स्तोपेंत गोंड
स्वप्नें पडूं लागतात. त्याला घेरणारा अंधारहि आनंदानें रुरूं लागतो आणि त्याची
शुपेक्षित धूळ छात पडलेली बीणा आपोआप गुंजारव करूं लागते.

औश्वराचें मक्ताविषयीचें जगत्करु प्रेम ही औश्वराची साधना. हिचा फायदा मक्ताला
मिळल्यावांचून कसा राहील ?

सुन्दर, तुमि असेछिले आज प्राते
अरुणव्रम पारिजात लये हाते ।

निद्रित पुरी, पयिक छिल ना पये,
अवड चलि गेले तोमार सोनार रये,
वारेक यामिया मोर वातायन-पाने
चेपेछिले तव करुण नयनपाने ।

सुन्दर, तुमि असेछिले आज प्राते ।

सुन्दर, तुमि असेछिले आज प्राते

र. शं. ९.

स्वप्न आमार भरोट्टिळ कोन गन्धे,
घरे ओंधार कॅपेट्टिळ घी आनन्दे,
धुलाय-दुयानो नीख आमार बीणा
वेजे अुठेट्टिळ अनाहत की आघाते ।

कतवार आमि मेवेट्टिनु अुठि-अुठि,
आलस त्यजिया पये वाहिराभि धुटि,
अुठिनु जखन तखन गियेछ चले -
देखा युजि आर हळ ना तोमार साथे ।
सुन्दर, तुनि अेसेछिले आज प्राते ।

“हे परमसुन्दर, अरुणवर्णांचा पारिजात हातीं घेऊन आज सकाळीं तूं आलास. सारें नगर निजलेलें होतें, रस्त्यावर अेकहि वाढसरू नव्हता. तूं जसा आलास तसाच स्वतःच्या सोन्याच्या रथांत बसून चालता झालास. पण जातां जातां करणभर माझ्या खिडकीसमोर थांबून तूं आपल्या प्रेमपूर्ण नयनांनीं मजकडे पाहिलेंच, मी धुटलें नाहीं हें खरें पण माझे साखरझोंपेंतीत स्वप्न अेकाअेकीं अद्भुत सुगंधानें सुगंधित झालें. घरांतील अंधार तुझा करणिक स्पर्श होतांच आनंदमरानें हर्षपुलकित झाला आणि माझी धुळीमध्यें पडलेली नीख बीणा देखील तुझ्या किरणांच्या अद्भुत आघातानें अनाहत ध्वनि गुंज लागली.

अितका गोड अनुभव आल्यानंतर नुस्तें पडून रहावेना. आणि शुठण्याचीहि भिन्हा होशीना. आता अुठतों आता अुठतों असें करीत कांहीं काळ जागूं दिला शेवटीं जेव्हां आळस झाडून नारायणाचें दर्शन करण्यासाठीं वाहेर रस्त्यावर आलों तेव्हां तो निघून गेला होता. सर्व दिवस आकाश मेघमेदुर झाल्यामुळे नारायणाचें दर्शन पुनः झालेंच नाहीं पण सर्व दिवस हें स्मरण

ताजेंच राहिलें की, तूं सुन्दर रूप धारण करून माझ्यासाठीं आला होतास आणि मी जरी निद्राग्रस्त होतों तरी स्वतःचा वरदहस्त माझ्या मस्तकावर तूं ठेवून गेला आहेस. थरारलेला घरांतील अंधार, घमघमणारें माझे स्वप्न आणि मधुर अनुरणन करणारी माझी धोणा तुझ्या त्या प्रसादाचे साक्षी आहेत.”

३९

मध्यकालीन भक्तांनी आणि त्यांच्या पूर्वी पुराणकारांनी

अनेक गोष्टींच्या द्वाारा आपल्या मनावर ठरावले आहे कीं अश्वर आपली परीक्षा पहाण्यासाठी केव्हाहि कोणतेहि रूप घेऊन येतील. कधी मेढसावील, कधी अयोरीपणाने घागेल. कधी आपली कठोर कसोटी करील. न मागायचें मागूं लागेल आणि आपल्याला गोवळांत टाकील. जो स्वरा आणि अनन्य मक्त असेल तो भ्रमांत पडणार नाही. कसल्याहि स्थितींत अश्वराला ओळखून बघील आणि त्याच्या जिघ्छेत अनुकूल होतील. ज्यांनीं म्हणून अशा पौराणिक गोष्टी वाचल्या आहेत त्यांना बरील वर्णनाची शक्यता प्रतीति येतील. अश्वर मर्माभूती आहे, सर्व ठिकाणी आहे, कोणत्याहि रूपाने तो प्रकट होऊ शकतो आणि आपल्या मध्येची आणि अनुभूतीची कसोटी करू शकतो.

हे झाले जगांत वावणाऱ्या आणि आपल्या संवर्धान येणाऱ्या व्यक्तींविषयी आणि पशुपत्यादि प्राणिजीवांविषयी. पण कवि म्हणतो कीं माझ्या मोंवतीं पसरलेले हे विश्व-समस्तदेखील अश्वराचा अवतारच आहे. नैत्र, श्रोत्र, वाक्, त्वर, आणि रमना इत्यादि सर्व श्रित्तियानीं आपण जो काही अनुभव घेतो, त्यातूनदेखील अश्वर प्रकट होऊ शकतो व त्यातूनदेखील आपल्याला अश्वराचा साक्षात्कार होऊ शकतो. चित्तवृत्ति अश्वरामय

झालेली असली व त्यामुळे जीवन अकाग्र पवित्र झालेले असेल तर त्यामुळेदेखील आपल्याला श्रीचराचा अनुभव मिळू शकतो.

वाक्यमय ध्यानाच्या विशिष्ट साधनेने कवीला या बाजूचा साक्षात्कार झाला आहे आणि म्हणून तो जीवन-स्वामीला आळवीत आहे की हे निमल अुज्ज्वल वस्त, सुन्दर सिग्ध प्रशान्त, मला तुझे दर्शन, तुझा साक्षात्कार माझ्या सर्व अिन्द्रियांतून, प्राणांतून आणि कर्मांतून होत राहो. आणि हा साक्षात्कार अनंत रूपाने, अनंत प्रकारे नित्यनूतन होत राहो. भगवंताच्या विभूतिविस्ताराला असा अंत नाही तसा माझ्या जीवनसाक्षात्काराला देखील अंत नसावा, मर्यादा नसावी. जेव्हाचा अनुभव आणि आनंद अनेकानेक प्रकारे घेत राहणे हेच तर त्या स्त्रीलनाटकी सर्वसमर्प प्रभूप्या साक्षात्काराचे मुख्य लक्षण आहे.

तुमि नव नव रूपे असो प्राणे ।

असो गन्धे बरने, असो गाने ।

असो अंगे पुलकामय परशे,

असो चित्ते अमृतमय हरशे,

असो मुग्ध मुदित दु नयाने ।

तुमि नव नव रूपे असो प्राणे ।

असो निर्मळ अुज्ज्वल वस्त,

असो सुन्दर सिग्ध प्रशान्त,

असो असो हे विचित्र विधाने ।

असो दुःखे सुखे असो मर्मे,

असो नित्य नित्य सत्र कर्मे,

असो सवळ कर्म-अवसाने ।

तुमि नव नव रूपे असो प्राणे ।

५. “नवीं नवीं रूपे धारण करुन माझ्या प्राणांत येऊन रहा. गंधाने किंवा वर्णाने ध्यान खेचणाऱ्या पदार्थज्ञातांमध्ये तूच प्रगट हो आणि माझ्या गायनामध्ये देखील तूच गाविला जा.

माझ्या अंगप्रत्यंगांमध्ये तुझ्या पुलकित स्पर्शाने प्रवेश कर. माझ्या वित्तांत अमृत-मय द्रव्याने मू प्रकाशित हो. निरतिशय आनंदामुळे मिटून घेतलेल्या माझ्या दोन्ही भोळ्या डोळ्यांतून देखील तूच प्रगट हो. आणि अशा रीतीने नवनव रूपाने माझ्या प्राणांमध्ये तू प्रस्फुरित हो. तू निर्मळ, अज्वल, कांतिमान आदेश, सुंदर, स्निग्ध (प्रेमळ) आणि प्रशान्त आदेश. असा तू माझ्यामध्ये प्रवेश कर. मला कृतार्थ करण्यासाठी अघटित-घटना-पटीयसो अशी तुझी शक्ति व्यक्त करीत करीत ये. माझ्या मुखदुःखांत तूच असावेस. माझ्या भर्मांत आणि माझ्या कर्मांत नित्य नित्य तूच दिसावेस आणि जेव्हा माझी मर्य कर्मे संपतील आणि विरामाची वेळ येतील तेव्हांही तूच असावेस. नवनवीन रूपे धारण करुन हे हृदयेश्वरा, माझ्या प्राणांत तू अखंड वसावेस.

४०

केवढी भयानक भविष्यवाणी !
'करावें तसें भरावें ;'

दुसऱ्यासाठी खर्च खणावा आणि आपणच त्यांत पडज्वें. धर्मानें सांगितलें — आत्मनः प्रतिकूलानि परोप न समाचरेत् । 'स्वतःस्तत्र जें प्रतिकूल असेल तें दुसऱ्यासाठी पेरु नये.' हा श्राला लुपदेख. हाच जेव्हां अभिघापाचे रूपानें मांडला जातो तेव्हां त्याचें रूप खालीलप्रमाणें होतें : दुसऱ्याचें जें म्हणून बांही वाडीत करावयास जाशील तेंच, — नेमकें तेंच दुसऱ्यासाठी वाटून येणार आहे, बांही वेत्या तें टळणार नाहीं.

हा नियम जितका व्यक्तीला लागू आहे, तितकाच तो समाजाला आणि राष्ट्रालाहि लागू आहे. 'करावें तसें भरावें' हा निर्दोषांत जर जगांत सार्वभौम नम्रता तर जग म्हणजे महाभाषाचा एक दीगच होऊन वसलें असतें. भगवंतानें हें विश्व तयार केलें आणि त्याचें ओक्षें वाडवें लागू नये म्हणून क्रिंफायीचा नियम त्यानें त्याला लावून दिला. यामुळेच जग स्वतःचा मार स्वतः लुचलून जावूं शकत आहे.

ब्याला हा नियम समजला तो वसटीच आंधळी प्रवृत्ति करणार नाहीं. आपऱ्या प्रत्येक कर्माचें फळ ओळखून जें झिजत असेल तेंच तो करीत राहील.

हे मोर हुमांगा देश, जादेर घरेछ अपमान ११५

३९

मध्यकालीन भक्तांनी आणि त्यांच्या पूर्वी पुराणकारांनी

अनेक गोष्टींच्या द्वारे आपल्या मनावर छमवलें आहे कीं श्रीस्वर आपली परीक्षा पहाण्यासाठीं केव्हाहि कोणतेंहि रूप घेऊन येतील. कधीं मेडमाबोल, कधीं अघोरीपणानें वागेल. कधीं आपली कठोर कसोटी करील. न मागायचें मागू लागेल आणि आपल्याला गोंधळांत टाकील. जो खरा आणि अनन्य मक्त असेल तो भ्रमांत पडणार नाही. फसल्याहि स्थितींत श्रीस्वराला ओळखून बसतील आणि त्याच्या त्रिच्छेत्रांत अंतर्बुल होतील. ज्यांनीं म्हणून अशा पौराणिक गोष्टी वाचल्या आहेत त्यांना बरील वर्णनाची शरद्वन प्रतीति येतील. श्रीस्वर सर्वाभूती आहे, सर्व ठिकाणीं आहे, कोणत्याहि रूपानें तो प्रकट होऊं शकतो आणि आपल्या मध्येची आणि अंतर्भूतीची कसोटी करूं शकतो.

हें झालें जगांत वावराणाऱ्या आणि आपल्या संबंधांत येणाऱ्या व्यक्तींविषयीं आणि पशुपत्यादि प्राणिजीवांविषयीं. पण कवि म्हणतो कीं माझ्या मावतीं पसरलेलें हें विश्व-समस्तदेखील श्रीस्वराचा अवतारच आहे. नेत्र, श्रोत्र, वाक्, त्वर, आणि रसना इत्यादि सर्व इंद्रियांनीं आपण जो कांही अनुभव घेतों, त्यांतूनदेखील श्रीस्वर प्रकट होऊं शकतो व त्यांतूनदेखील आपल्याला श्रीस्वराचा साक्षात्कार होऊं शकतो. चित्तवृत्ति श्रीस्वरमय

झालेली असली व त्यामुळे जीवन अवाग्र पवित्र झालेले असेल तर त्यामुळेदेखील आपल्याला जीवराचा अनुभव मिळू शकतो.

वाक्यमय ध्यानाच्या विशिष्ट साधनेने कवीला या बाजूचा साक्षात्कार झाला आहे आणि म्हणून तो जीवन-स्वामीला आळवीत आहे की हे निमल सुज्जल कान्त, सुन्दर स्निग्ध प्रशान्त, मलय तुल्य दर्शन, तुझा साक्षात्कार माझ्या सर्व अिन्द्रियांतून, प्राणांतून आणि कर्मांतून होत राहो. आणि हा साक्षात्कार अनंत रूपाने, अनंत प्रकारे नित्यनूतन होत राहो. भगवंताच्या विभूतिविस्तारात जसा अंत नाही तसा माझ्या जीवनसाक्षात्काराला देखील अंत नसावा, मर्यादा नसावी. जेव्हाचेच अनुभव आणि आनंद अनेकानेक प्रकारे घेत राहणे हेच तर त्या लीलागनाटकी सर्वसमर्थ प्रभूच्या साक्षात्काराचे मुख्य लक्षण आहे.

तुमि नव नव रूपे असो प्राणे ।

असो गंधे बरने, असो गाने ।

असो अंगे पुलकमय परशे,

असो चित्ते अमृतमय हरशे,

असो मुग्ध मुदित दु नयाने ।

तुमि नव नव रूपे असो प्राणे ।

असो निर्मल सुज्जल कान्त,

असो सुन्दर स्निग्ध प्रशान्त,

असो असो हे विचित्र विधाने ।

असो दुःखे सुखे असो मर्मे,

असो नित्य नित्य सत्र वर्मे,

असो सकल कर्म-अवसाने ।

तुमि नव नव रूपे असो प्राणे ।

तुमि नव नव रूपे असो प्राणे ~~~~~ १११

“नवी नवी रूपे धारण करुन माझ्या प्राणांत येऊन रहा. गंधाने किंवा
वर्णाने ध्यान खेचणाऱ्या पदार्थज्ञातामध्ये तूच प्रगट हो आणि माझ्या
गायनामध्ये देखील तूच गायिला जा.

माझ्या अंगप्रत्यंगांमध्ये तुझ्या पुलकित स्पर्शाने प्रवेश कर. माझ्या चित्तांत
अमृत-मय हार्पाने तू प्रकाशित हो. निरतिशय आनंदांमुळे मिटून घेतलेल्या माझ्या
दोन्ही भोळ्या डोळ्यांतून देखील तूच प्रगट हो. आणि अशा रीतीने नवनव रूपाने
माझ्या प्राणांमध्ये तू प्रस्फुरित हो. तू निर्मळ, अुज्वल, कांतिमान आहेस, सुंदर,
स्निग्ध (प्रिय) आणि प्रशान्त आहेस. असा तू माझ्यामध्ये प्रवेश कर, मला कृतार्थ
करण्यासाठी अघटित-घटना-पटीयसी अशी तुझी शक्ति व्यक्त करीत करीत ये.
माझ्या सुखदुःखांत तूच असोस. माझ्या मर्मांत आणि माझ्या कर्मांत नित्य
नित्य तूच दिसास आणि जेव्हा माझी सर्व कर्मे संपतील आणि विरामाची वेळ
येतील तेव्हाहि तूच असोस. नवनवीन रूपे धारण करुन हे हृदयेस्वरा, माझ्या
प्राणांत तू अखंड घसास.

४०

के यही भयानक भविष्यवाणी !
'करावें तसें भरावें ;'

इसच्यामाठीं पड्डा खणावा आणि आपणच त्यांत पडावें. धर्माने सांगितलें—आत्मनः
प्रतिकूलानि परेषां न समाचरेत् । 'स्वतः' जें प्रतिकूल असेल तें इसच्यासाठीं पेरूं
नये.' हा झाला उपदेश. हाच जेव्हां अभिशापाचे रूपानें मांडला जातो तेव्हां त्याचें
रूप खालीलप्रमाणें होतें : इसच्याचें जें म्हणून काहीं वाञ्छित करावयास जाशील तेंच,—
नेमकें तेंच इस्यासाठीं वाढून येणार आहे, कांहीं केल्या तें टळणार नाही.

हा नियम जितका व्यवस्थीला लागू आहे, तितकाच तो समाजाला आणि राष्ट्रालाहि
लागू आहे. 'करावें तसें भरावें' हा सिद्धांत जर जगांत सार्वभौम नसता तर जग
म्हणजे महापापाचा एक दीगच होऊन वसलें असतें. मगधंतानें हें विश्व तयार केलें
आणि त्याचें ओसें वाहावें लागूं नये म्हणून भिंतीघटीचा नियम त्यानें त्याला लावून
दिला. यामुळेच जग स्वतःचा मार स्वतः सुचलून जावूं शकत आहे.

ज्याला हा नियम समजला तो वसलीच आंधळी प्रवृत्ति करणार नाही. आपल्या
प्रत्येक कर्माचें फळ ओळखून जें अष्ट असेल तेंच तो करित राहील.

हे मोर दुर्भांगा देश, जादेर करेछ अपमान

जारे तुमि नीचे 'फेल' से तोमारे बौधिवे जे नीचे,
 पदचाते रेखेछे जारे से तेमारे पदचाते 'यानिछे'
 अज्ञानेर अन्धकारे
 आइअने दाकिछ जारे
 तोमार मंगल दाकि गइछे से घोर व्यवधान ।
 अपमाने हते हवे ताहानेर सवार समान ।

शतक शताब्दी धरे नामे शिरे असम्मान भार,
 मानुरे नारायणे तबुओ वत ना नमस्कार ।
 तबु नत यरि ओखि
 देखिबारे पाओ ना कि
 नेमेछे धुलार तले हीन-यतितेर भगवान ।
 अपमाने हते हवे सेया तोरे सवार समान ।

देखिते पाओ ना तुमि मृत्युदूत दौड़ायेछे द्वारे,
 अभिग्राप ओकि दिछ तोमार जातिर अहंकारे ।
 सवार ना जदि 'डाक',
 ओखनो 'सरिया थाक',
 आपनारे बंधे राख' चौदिके जड़ाये अभिमान-
 मृत्युमाझे हवे तबे चितामस्मे सवार समान ।

“हे माझ्या दुर्भाग्यी देशा, ज्यांचा अपमान करीत आहेस तोच अपमान तुला स्वतः सहन करून त्या सर्वोर्षी तुला समान द्यावे लागणार आहे. ज्यांना

५. फेल'-फॅक्योस. ६. यानिछे-खेचनो. ७. डाक'-बोलविछेस.
 ८. सरिया थाक'-दूर राहिल्या.

मनुष्यत्वाच्या अधिकारापासून तू वंचित ठेवतोस, स्वतःच्या समोर अुभें करून ठेवूनदेखील ज्यांना माझू म्हणून मांडीवर घेण्याची तुला बुद्धि होत नाही; त्या सर्वांशी समान व्हावें लागणार आहे.

माणुसकीच्या स्पर्शापासून ज्यांना तू दूर ठेवतोस आणि अशा रीतीने हृदयात आणि प्राणांत वसणाऱ्या मगवंताचा विरस्कार करतोस, याचें फळ म्हणून तुला विघात्याच्या श्लोकाचा चळी होऊन दुष्काळाचें द्वाारी वसून सर्वांच्या दरोवर पत्रावळी चाटाव्या लागणार आहेत आणि तो अपमान सहन करून तुला सर्वांशी अेकरूप व्हावें लागणार आहे.

तुझ्या आसनावरून त्याला तू जेथें सोडून दिलेंस तिथेंच तू स्वतःच्या सामर्थ्याला अवदेलनापूर्वक हांकून लाविलें आहेस असे समज. पायीं तुडविलें गेल्यानें ज्या धुळींत तै जाऊन पोंचले त्याच नीच जागीं जोंवर तू अुतरला नाहीस तोंवर तुजें परित्राण व्हावयाचें नाहीं. आज तुला अपमानाद्वारा सर्वांशी समान आणि अेकरूप व्हावयाचें आहे.

ज्याला तू खालीं पेंकून देतोस तो तुला स्वतःशीं बांधून खालीं आणतो. ही मगरमिठी तुला सुटाययाची नाहीं. ज्याची तू हेराळणी करून मागे ठेवतोस तो तुला मागे खेंचल्यावांचून कसा राहील ! अज्ञानाच्या अंधकाराआड ज्याला तू झांकून टाकिलेंस तो तुजें 'कल्याण मंगल' झांकून तुझ्यासाठीं पोद व्यवधान तयार करीत आहे. त्याचा तो अपमान स्वतःवर ओढवून घेवून सर्वांशी तुला समान झालेंच पाहिजे.

शंभर शतके झालीं हा अपमानाचा भार, आपल्याच भायाचा अपमान केल्याचें पाप, तुझ्या डोक्यावर अुतरत आलें आहे. अितकें झालें तरी मानवतेच्या नारायणाला नमस्कार करण्याची—त्याला शरण जाण्याची—तुला बुद्धि होत नाहीं. जरा डोळे खालीं करून पडना ! तेथें, तुझ्या पायाखालील धुळींत, दीन पतितांचा भगवान स्वतःच अुतरलेला दिसत नाहीं का ! तेथें जाऊन तो सगळा अपमान मस्तकावर धारण करून तुला सर्वांशी समान व्हावें लागणार आहे.

हे मोर दुभांगा देरा, जादेर करेळ अपमान "~~~~~ १३१

रूप तुला दिसत नाही की, घुलुघुल तुला द्यामी भुमे आहेत; आणि तुला जात्यभिमानाच्या अर्दकारावर त्यांनीं अंक ममानक अभिप्राय करून काढला आहे !

आतां जर सर्वांना तूं आपल्याकडे येव्यविणे नाहीस, अजूनहि तूं त्यांचेपासून दूरच राहशील आणि आपल्या चोहीकडे अभिमानाच्या भिती शुभारून स्वतःला कोडून ठेवशील, तर मृन्मूल्या दगडें तुला सर्वांशीं चिंतामहाची समानता मिळणार आहे. वेळींच जाण, पदचाप्ताय कर आणि प्रायश्चित्त करून पुनीव हो; नाही तर चिंतामहीन तुला पावत करीत.

४१

वैदिक काळचे ऋषि पाळलेल्या लाकडांचे ओंडके घेऊन

त्यांच्या मथनाने अग्नि तयार करीत असत. खळगा असलेली अंक आडवी पळी खाली ठेवून तिथ्यावर स्त्रीप्रमाणे अंक शुभा दांडा वरून दावून घरीत आणि दोरीने तो दांडा छालच्या खळग्यांत घुसळत. अशा धर्षणाने जुष्णता क्षुब्ध होऊन प्रथम ठिणगी पडे. पुढे लवकरच त्यांनून निघणाऱ्या धुराची न्वाळ्य होऊन ते लाकूड पेटू लागे. छालच्या लाकडाला अग्नि म्हणत आणि वरच्या लाकडाला अंतर्गण म्हणत.

अशा अग्नि-मथनाची क्रिया यज्ञांत वारवार येते.

हा सर्व खंयटोप अग्नीच्या ज्वालेसाठी असे. आग पेटली म्हणजे अग्नि आणि अंतर्गण दोन्ही तिच्या आदारी पडावयाच्या.

आपला जीवन-व्यापारहि असाच मरणप्राप्तीसाठी नाही काय ? मरण हीच जीवनाची अंतिम परिपूर्णता आहे. शेतकरी गाडा मरून धान्य बाजारांत घेऊन जातो. घरचा गाडाहि न्याल्य विकवयाचा होता आणि बैलाची जोडीहि घरी भाजील पडत असल्यामुळे काढून टाकावयाची होती. त्याने प्रथम धान्य विकले, मग गाडा विकून टाकला. बैलाची जोडीहि

सांगलेमें गिन्हाजीक पाइन त्याच्या गळ्यांत बांधली आणि नकद रुपये हातीं घेऊन हलक्यामणें तो घरीं आला. जातानाचा भार येताना हुड्यांच नव्हता.

मरणाचेंहि अंगेंच आहे. जीवनमर जो खयातीच वेळ, त्यांतून मिळणारी अत्रपूति पदार्थ सांपून घेतली म्हणजे हा सगळ्या पयात सोडून पावण्याचा असतो. परम आभीय असें जें शरीर तें देतील सोडून देऊन मोफळें व्याख्याचें आणि असा जन्मांत जें काहीं सत्व मिळविलें असेल तें हातीं घेऊन मरणाच्या घरीं पोचावयाचें. शेती करून धान्य मिळविलें आणि तें विकून नकद रुपये केले. रुपये देऊन जेक रत्न मिळविलें आणि कृतार्थ झालें असासारखाच हा प्रकार आहे. हा शेवटचा घास गोड व्हावा म्हणूनच जन्ममर अतिरी आदारी केली.

ज्याला जीवन-रहस्य कळलें तो गौरीहनुपुडें बसलेल्या सतीप्रमाणें मरणाची प्रतीक्षा करीत गद्दील. अंतर लोक मात्र मरणाच्या भयानें अर्धमेलें होतात आणि सगळें जीवन विचल करतात. पतिव्रता नववधूला पतीची भीति वागवी कीं शुचंय ? दोन्ही स्वामाविक आहेत. दोन्ही जेवच केंद्रें वाटणेंहि धन्य आहे. पण पतीची भीति ही शक्ति असते, भीति स्थायी असते, येवढें तरी निदान कबूल समजलें पाहिजे.

मरणार्थी भीति मनुष्यांमध्ये अतिरी बाईं दडमूल होऊन बसली आहे कीं मरणाची परम करुणिकता, मरणाची सुन्दरता आणि मरणामध्ये प्राप्त होणारी जीवनाची सफळता लोकांच्या ध्यानांतच येत नाही. दिवसाच्या श्रमानंतर हाॅप मिळाली अशी आपण आशा करतो. स्वयंपाकाच्या खयातीनंतर जेवण मिळवें आणि आहार संपवून तृप्तिचें आपण अधिकारी व्हावें, त्याचप्रमाणें जीवनाचे अंती मरण मिळवें हा आपला अधिकार आहे, ही आपली कृतार्थता आहे आणि सफळता आहे हेंच लोक विसरून जातात. जीवनाचे शेवटीं जर मरण मिळालें नाही तर दिवसमर रावून मुशाहिरा मिळाला नाही असे वाटण्याचे जेवजीं आणि मरण माझे ह्काचें आहे, तें मला कसें देत नाहीम तें पहातो असा देवाकडे झगडा करण्याचे जेवजीं लोक मरण कसें टळेल याचाच विचार करीत असतात. आणि देवाला तहेत-हेची लांच देऊं करून मरण पुढें लोटण्याचा प्रयत्न करीत असतात !

अशा मनुष्य-समाजाला मरणाचें स्वरूप समजावून सांगण्याचें काम खीन्द्रनाथानांनीं अनेक प्रकारें केलें आहे. आणि जणू काय मरणानें त्यांना हें कार्यं शुचमपणें करतो याचें

म्हणूनच चांगली अंशी वरं या जगांत ठेवले. मरणातून स्वैच्छिकताहीन अधिक योग्यतेचा प्रचारक आणि बरील मित्राला नसता. स्वैच्छिकताहीन मृत्युकार्य ही खरोखरच अतृप्त कोटीची भवितव्ये आहेत.

ओगो आमार ओजि जीवनेर .

शेष परिपूर्णता

मरण, आमार मरण, तुमि

कओ आमारे कथा ।

सारा जनम तोमार लागि

प्रतिदिन जे आछि जागि,

तोमार तरे ^१बहे बेडाअि

दुःखसुखेर व्यथा ।

मरण, आमार मरण, तुमि

कओ आमारे कथा ।

जा पेयेछि, जा हयेछि,

जा-किछु मोर आशा,

ना जेने धाय तोमार पाने

सकल भालोबासा ।

मिलन हवे तोमार साथे

अेकटि शुभ दृष्टिपाते,

जीवनवधू हवे तोमार

नित्य - अनुगता ।

मरण, आमार मरण, तुमि

कओ आमारे कथा ।

१. कओ - सांग. २. बहे बेडाअि - बेझून भटक्तां.

वरणमाळ गांधा आळे
 आमार चित्तमाझे,
 कवे नीरव हास्यमुखे
 आसवे वरेर साजे ।
 सेदिन आमार रवे ना घर,
 कभि-बा आपन, कभि-बा अपर
 विजन राते पतिर साये
 मिळवे पतिव्रता ।
 मरण, आमार मरण, तुमि
 काओ आमारे कया ।

“ हे मरणा, माझ्या मरणा, माझ्या जीवनाची तू अंतिम परिपूर्णता आहेस.
 तू येथून माझ्या कानांत आपल्या गुजगोष्टी सांग. सगळ्या जन्म तुझ्यासाठी मी
 प्रतीक्षाच करीत राहिलों, तुझ्यासाठी वाट पहात राहिलों, जागत राहिलों आणि
 तुझ्यासाठी सुखदुःखाची व्यथा बहिन करीत राहिलों. आतां तुझ्या गुजगोष्टी माझ्या
 कानीं पडूं दे.

मी जे कांहीं मिळविलें, जे कांहीं झालें आणि जी कांहीं आद्या मीं बुराशी
 बाळगली तें सर्व नकळत तुझ्याकडे वाहून जाणारें माझे प्रेमच होतें. किती
 आनंदाची गोष्ट कीं आतां तुशी भेट होतील आणि तुझ्या अेका शुभ दृष्टि-
 पाताबरोबर ही जीवनवधू निष्ठापूर्वक तुझ्या मागोमाग येतील, तुशी नित्य
 अनुगता होतील. मरणा, माझ्या मरणा, माझ्याशीं गुजगोष्टी चोल.

माझ्या हृदयांत स्ययंवराची माळ गुंपून तयार आहे. नवरदेवाचीं मंगलवस्त्रें
 परिधान करून नीरव हास्यानें अुज्ज्वल झालेल्या चेहऱ्यानें तूं मजकडे केव्हां
 येशील ! तूं येशील तेव्हां माझे हें घर भुरगार नाही. कोणीहि स्वकीय किंवा
 परकीय असे रहाणार नाहीत. विजन रात्रीच्या समयीं पतिव्रता पतीच्याबरोबर
 सहगमन करील. मरणा, माझ्या प्रिय सहपा मरणा, आपल्या गुजगोष्टी मला
 सांगून टाक, तुझे रहस्य माझ्या कानीं पडूं दे.

४२

दिवस आणि रात्र मिळून ज्याप्रमाणे दिवस होतो,

त्याचप्रमाणे जीवन आणि मरण मिळून समग्र जीवन बनत असते. हास्य आणि रुदन, प्रसाद आणि निषाद ही दोन्ही मिळूनच आनंद परिपूर्ण होत असतो जो दिवस रात्रीला मिळून असतो तो खरा दिवस नव्हे. दुःख प्राप्त होताच जे बोभेजून जाते ते सुख सुख नव्हे. डोळ्यांची अुघडझाप चालू असणे म्हणजेच स्थिर पहाणे आहे, डोळ्यांच्या अुघडझापीमुळे पहाण्यांत कधीच बाधा येत नाही, जेवढेच नव्हे तर अशी अुघडझाप होत असते म्हणूनच ज्याप्रमाणे डोळे ताजे राहून स्पष्टपणे, निर्मळपणे पाहू शकतात त्याचप्रमाणे सुखदुःखाची जोडी नांदत आहे म्हणूनच जीवन सारपूर्ण व सुखमय झाले आहे. अुनहाळ्या आणि विवाळा यांचे द्वैतच जेथे विरून गेले तेथेच वर्ष सिद्ध झाले. मुकेची सळमळ नसेल तर ज्याप्रमाणे खाण्याची तृप्ति मिळणार नाही, तहानेची बोरड नसेल तर ज्याप्रमाणे जलपानाची कृतार्थता राहणार नाही, त्याचप्रमाणे जगामधे दुःखामागून सुख येते, सुखानंतर दुःख पुन्हा बोवावते, म्हणूनच तर जीवनांत काही अर्थ आला आहे. ही गोष्ट जर समजली नाही तर जीवनाची खोलीच समजावयाची नाही. प्रथम प्रथम या द्वैतामुळे मनुष्य गोंधळून जातो, जेरीस येतो; पण पुढे जीवनाचा जसजसा साक्षात्कार होऊ लागतो तसतसे हे सर्व यथायोग्य आहे अशी खात्री पडते.

मग मान सर्वत्र आनंदच आनंद मलेल्या आहे असा अनुभव येतो. असा अनुभवाच्या गीतांमधे व्हाही औरच आनंद मलेल्या असतो. सुख आणि दुःख, जीवन आणि मरण, मौन आणि वाणी यांच्यामधील द्वैत पूर्व आणि पश्चिमेच्या द्वैतासारखेच आहे. या दोन दिशा दिमायला परस्पर विरोधी असतील, पण त्या ऐक्यमेखावाचून राहूच घटत नाहीत. असा वाजूने पहातां जित्वा आपण पूर्व म्हणतो, तीच दुसऱ्या वाजूने पहातां पश्चिम ठरते जितकें या दोर्बामधे अद्वैत आहे. हें अद्वैत पाहिले, पडले आणि अंगां मृत्यानंतर जें गायन जीवनातून स्फुरतें तेंच गायन अंतिम गायन होय. तेथें द्वैतहि दिसतें आणि अद्वैतहि असतें.

थोडक्यांत सांगावयाचें म्हणजे आनंदाच्या अन्त विभूति आहेत. व्यासमार्गे जो शिव आहे तोच रुद्र आहे, जी दुर्गा आहे तीच धन्ता आहे. त्यामार्गे सुख आणि दुःख हे त्या आनंदाचेच दोन निरनिराळे अवतार आहेत. सुख आणि दुःख हीं हरिद्वयमार्गे किंवा अर्धनारीनटेश्वरमार्गे जगमर आणि जीवनमर आपली विचित्र लीला नटवीत असतात. याचा व्यासा साक्षात्कार झाला त्यांच्या गायनांत ऐकांगीपणा नसतो, त्या गायनांत जीवन सर्वस्व मलेलें असतें.

जेन शेप गाने मोर सब रागिणी पुरे—

आमार सब आनन्द मेले ताहार पुरे ।

जे आनन्दे माटिर धरा हासे

अपीर हये तरु लताय बासे,

जे आनन्दे दुभि पागलेर मतो

जीवन मरण वेझाय सुवन पुरे —

सोअि आनन्द मेले ताहार पुरे ।

जे आनन्द आसे झडेर वेशे,

धुमन्त प्राण जागाय अट्ट हेसे ।

जे आनन्द दोझाय ओंखिजले

दुःख-व्यथार रक्तशतदले,

जा आले सच घुटाय फेले दिले
जे आनन्दे वचन नाहि पुरे—
सेभि आनन्द मेले ताहार सुरे ।

“माझे शेवटचे गाने असे असारे की, जन्मभर गाविलेल्या सर्व रागिण्या त्यांत येथून बसव्यात, त्यांत दिसाव्यात आणि उत्तम रीतीने त्या शेष रागिणींच्या सुरामध्ये माझा सर्व आनंद पूर्णपणे मावावा.”

ज्या आनंदामुळे ही मृत्तिकेची घरा हसू लागते आणि त्या हास्याची अुत्कटताच तरु-लता आणि गवताच्या रूपाने प्रगट होते, ज्या आनंदामुळेच जीवन आणि मरण शुभ्रताप्रमाणे हातांत हात घालून या जगावर पुगडी खेळत अथवा पिंगा घालीत फिरतात, तो आनंद माझ्या त्या शेवटच्या गायनाच्या आलापामध्ये व्यक्त झाला पाहिजे.

जो आनंद तुफान घारा आणि पावसाच्या झडीच्या वेपाने येतो आणि जीवमात्राला आपल्या अट्टाहास्याने खडबडून जागे करतो, जो आनंद दुःखव्यथेच्या लाल कमळामध्ये अशुजलाच्या रूपाने शोभून बुडतो आणि जो आनंद सर्व काही धुळीत फेकून देऊन अेक निश्वास देखील तोंडावाटे येथू देत नाही, तोच आनंद माझ्या या शेवटच्या गायनाच्या आलापामधून व्यक्त होवो.

माझ्या अंतिम गानामध्ये जीवनाच्या सर्व विभूति अेकचटाव्यात आणि त्या गायनाने माझे जीवन-सर्वस्व येथून जीवन-स्वामीच्या चरणी पोचवें.”

४३

जे खरोखर आळशी असतात त्यांना कापळा आळस

शांढ्यासाठी काहीना काही बदला सांगता लागतो. त्यांना तापटोब पांढीं करावयाचे नसते ते खुद्दाचा मायदा बोलतात. वर्तमानकाळात जे हलके अमतात ते मविच-काळवर विसंनून आशेचे मांडे मनांतल्या मनांत छान असतात.

सुलपशी ज्यांच्याजवळ काही निश्चि आदशे आहे, त्यांना काही थोर कृत्य करावयाचे आहे, त्यांना वारीकसारीक तुच्छ कामांत गुंतून घेणे परवडावयाचे नाही. आपल्या कामाचा सुटून येथीतोंपर्यंत त्यांना थाकलेच पाहिजे. अशा वेळी हे आळशी आहेत, यांना काहीच करावला नको, यांच्यापुढे खरोखर काही आदर्शच नाही, निष्वाण गगनविहार करित रहाताना अशी जर टीका झाली तर ती त्यांना मुक्याने सहनच करावी लागते. गगनविहारी आळश्यांचा अद्द खण्डाण वर्ग जोपर्यंत जगात आहे तोपर्यंत 'आम्ही त्यांतील नहो' असे सुसते म्हणून चालवयाचे नाही. आज तुम्ही जी टीका कराल ती मुक्याने सहन करू. कुणी मागावे आम्ही तसे आळशीनेंदन खरोखरीच असतो तर ! आमचा मुर्खीच आमह नाही की जगाने आमच्यावर विस्वास ठेवावा—आम्हांला जितकं हून निणळें समजावे.

पण आमचें आम्हांला टाळूंक आहे कीं आम्हां जमे स्वस्थ कीं बसलों आहोंत. घांत जर लुंग्यामुंग्यांना पाहुणे म्हणून बोलावून घर भरून काढलें तर जेव्हां छोटोछोटीच तो महान अतिथि येजील तेव्हां त्याचेसाठीं जागाच ठुणार नाहीं. म्हणून घर स्विकारें ठेवल्याची टीका किंवा निंदा सहन करूनदेखील आम्ही त्या अतिथिवर्याची वाट पहात बसणार. जर तर तो घेईच आला किंवा शेवटीं आणि आम्ही सगळें घर आणि आपली सारी शक्ति त्याचे चरणीं अर्पण केली तर आमचें आतांपर्यन्तचें वाट पहाणें सकारण झालें जमें मिद्ध होईल. तसें न घडलें तर लोकांत आमचें हमें होजील कीं, 'यांना कांहींच करावयाचें नव्हतें, यांना आपला अनिर्णय आणि आळस झाकूनच ठेवावयाचा होता. तसें झालें तर आम्हांला त्याची हरमत नाहीं. जर तो आला, त्यानें आमचा स्वीकार केला तर आम्ही कृतार्थ झालों. तमें तर न घडलें तर जगामधें कर्जीत होण्याची आमची तयारी आहे. लोक आमच्यावर रागावोत, घावून जावोत. आमची निन्दा करोत, आम्हांला दोष लावून त्यामदल शिक्षा करोत; हें सर्व आम्ही सहन करूं. आमची आळशांत गणना झाली, आमची हेयाळणी झाली तरी आमची हरमत नाहीं...

'छात्रीन तर तुपाशीं, नाहींतर उपाशीं', ही म्हण आमच्यापुढें मांडून आमचा कुणी उपहास केला तर म्हणूं कीं खरोखर आमची अशीच वृत्ति आहे खरी. ही उपहास करण्यास पात्र अनेक तर आमचा जरूर उपहास कर. आम्ही तो सहन करूं. पण आहे तें कींठें जागर ? अर्पण होअूं तर त्या प्रेमेस्वर्याचा हातींच अर्पण होअूं.

प्रेमेर हाते धरा देव

ताभि रयेछि बसे;

अनेक देरि हये गेल,

दोयी अनेक दोये ।

विधिविधान-बोधन-डोरे

घरते आसे, जाभि जे 'सरे —

तार त्यागि जा 'शास्ति नेवार

नेव मनेर तोये ।

१. सरे — निसटन. २. शास्ति — शिक्षा.

प्रेमेर हाते धरा देव
ताजि रयेछि वसे ।

छोके आमाय निन्दा वरे,
निन्दा से नय मिछे —
सकल निन्दा माथाय धरे
रव सन्नार नीचे ।

शेष हये जे गेल बेटा,
भाडल बेचा-केनार मेल —
डाकते जारा एसेछिछ
फिरल तारा रोने ।
प्रेमेर हाते धरा देव
ताजि रयेछि वसे ।

“प्रेमाच्या हातीं स्वतःला अर्पण करून घ्यावें म्हणून मी बसून राहिलो आहे. पुष्कळ लुशीर झाला आहे. अनेक दोष आणि क्षति माझ्या हातून घडत आहेत. लोक विधिविधानाच्या बंधनरज्जूत मला बांधून पडतात. पण मी त्यांतून नेमका निसटतो. या माझ्या अपराधाबद्दल जी कांहीं शिक्षा मला होणार असेल ती मी राजीखुशीने स्वीकारीन. कारण प्रेमाच्याच हातीं स्वतःला अर्पण करण्यासाठीं मला बसून रहावयाचें आहे.

लोक माझी निंदा करतात आणि ती निंदा गैरबाजची आहे असेही नाही. मी तर सगळी निंदा शिरसा धारण करून सगळ्यांच्या शेवटीं बसावयास तयार आहे.

वेळ निघून गेली, क्रयविक्रमाचा हाट सुठला. जे लोक मला बोलवावयास आले होते ते त्रासून रागासमाने परत गेले. मला प्रेमाच्याच हातीं स्वतःला अर्पण करावयाचें आहेच, म्हणून मी असा येथें (आळशासारखा) अवर्मण्य होऊन बसलो आहे.”

१. बेचा केनार — विखी-सरेदीचा.

परिशिष्ट — १

कांदी टीपा

शीत क्र० १९

कोन मुले आज सकल मुळि
आळि आकुळ ह'ये

अत्यंत भुक्कट मुखाचे कण अनुभवीत असतां मनांत कणोःकणीं मीति
भुठत असते कीं हे कण टिकतील का ? थोडीथहुत तृप्ति देवून मग जातील का ?
कणभर बेड लावून मार्गे फक्त चुटपुटच ठेवून जातील का ? या शंकेमुळे जे
कांदीं मुखाचे कण मिळाले असतील त्यांचे सुखदि निर्वेधपणे भोगतां येत नाही.
सुख अगोदर अत्यल्प आणि तेंहि अशा शंका भीतीनें फाडवलेले. यात मनुष्यानें
समाधान कसे मानावें ?

आणि जेव्हां दुःखाचे दीर्घ कण येतात तेव्हां देखील मनात शंका भुठते कीं
यांचा कधीतरी अंत होणार आहे कीं आपलाच अंत हे पहाणार आहेत ? आलेले
दुःख गेल्यापांचून रहाणार नाही असा विश्वजनीन अनुभव असला तरी अशा
वेळीं तो कामी येत नाही. धावरलेल्या मनुष्याला धाटें लागतें हे दुःख आता
कायमचें मार्गे लागलें. मुखाचे दिवस आतां कायमचे संपले.

अशी ही अस्वस्थता असल्यामुळे मनुष्य व्याकुळ होवून ओढवलेल्या
दुःखाला चौपट असह्य करून टाकतो.

या दोन्ही प्रकारच्या कणांचा अनुभव प्रत्येकाला असतोच. पण या खेरीज
ज्याच्या जवळ हृदय आहे त्याला आपखी अंक अनुभव येतो, ज्याचें पृथक्करणहि

होअं शकत नाही. त्याला मुख म्हणावें कीं दुःख हेंहि ठरवितां येत नाही. अेक प्रकारची अुत्कट अस्वस्थता अनुमवास येते. जीव कायवावरा होतो. वेचैनी वाटते. पण ही स्थिति दूर व्हावी असे मात्र वाटत नाही. स्वतःला काय होतें हेंच जेथें समजत नाही तेथें मनुष्य विचार तो कसला करणार ?

सर्वत्र अंधार पसरला असावा, पण त्यांतून शांतीचें साम्राज्य स्थापन न व्हावें म्हणून विजा अधूनमधून कडाडत असाव्यात. मधून मधून वृष्टि होत असावी. आतां संपेल मग सपेल अशी वाट पहावी, पण अेक सर संपते न संपते अितक्यांत दुःखवेगाप्रमाणें दुसरी सर जोरानें यावी. दिशा धुंद व्हाव्या, जिथें पहावें तिथें पाणीच पाणी दिसावें. आणि मग हृदयाला याटावें कीं आतां ही मेघवृष्टि थांबावयाचीच नाही. हा जो पजैन्य राहून राहून झोडपत आहे तो प्रलयकाळचाच पजैन्य असला पाहिजे. आतां कांहीं याला विराम म्हणून असणार नाही.

वरें, हा प्रलयकाळचा पजैन्य आहे असें समजून दुःखानें अभिभूत व्हावें तशी- हि वृत्ति मनांत अुठत नाही. वरें झालें आतां फक्त अेक पाअूसच पाअूस अुरला आहे. अितर कशाचाच विचार करावयास नको. परिषर्तन होणार अमेल तरच विचार करावयाचा ना ! वरी आहे ही अेकच प्रकारची स्थिति. आतां अितर कसल्याच गोष्टीचा विचार करावयास नको, कसलीच पूर्वतयारी करावयास नको. वृष्टिघारेनें आपली सर्व मर्यादा सोडून दिली आहे. आतां जें कांहीं होत राहील त्याचा स्वीकार करत रहावयाचा. या सेरीज दुसरें कसलेंच कर्तव्य अुरलें नाही. आतां हा अेक पाअूस सोडून अितर कशाचाच हिशेब करण्याचें कारण नाही. अेक पाअूसच खरा, याकी सर्व मिथ्या-भायारूप आहे. असेंच जेथें वाटूं लागतें तेथें अेक प्रकारचें स्थायी समाधान अुत्पन्न होतें आणि त्या समाधानाच्या घर्तीवर कधींहि न संपणारी आणि कधींहि न ओसरणारी अशी व्याकुळता हृदयाला घेरून टाकते.

पण याचें कारण काय ! अशी ही कोणती विस्मृति डोक्यावर वरदहस्त ठेवून आपल्यासमोर क्षुभी आहे कीं जिव्यामुळे मन निश्चितहि होतें, आणि व्याकुळहि होतें. वृष्टि सर्व मर्यादा सोडून वसत आहे आणि मनहि अेकमनानें व्याकुळ होत आहे.

अशा वेळीं जर ही स्थिति बराच वेळ टिकली तर व्यक्तित्व मरून जाते आणि बाह्य स्थितीशी ऐकरूप होतें आणि बाह्य जगत् आणि आंतरिक भावना असें द्वैत श्रुत नाहीं.

भर पावसाळ्यांत मध्यरात्री किंवा उत्तररात्री याचा अनुभव कधीं आला आहे कां, नाहीं ?

या स्थितींत अेकप्रकारे व्यक्तित्व अितर्के कांहीं शुल्कट, अेकाग्र आणि धनीभूत होतें कीं त्याच्यावांचून हा अनुभवच पदरांत पडला नसता, अशी खात्री वाटते. दुसऱ्या बाजूनें या अितरणा शुल्कट पिंडीभूत व्यक्तित्वाचा जर परिपूर्ण विसर न पडला तर त्या परिस्थितीशीं ऐकरूप होतांच येत नाहीं. आणि स्वतःला विसरून परिस्थितीशीं जर ऐकरूप झालों, अैक्यात्म न साधलें तर हा अनुभव फक्त कल्पनामात्रच राहील, त्याचा भरीवपणा आणि त्याची पारमार्थिक सत्यता हें व्यक्तित्व नष्ट होण्यांतच आहे. परस्पर विरोधी वाटणारी ही खाधना सहजगत्या अशा वेळीं सहज सिद्ध होअूं शकते, हीच या प्रसंगाची अद्भुतता आणि अलौकिकता आहे.

गीत क्र. २२ (रवींद्र-मनन-१०)

मने वारें अमनि सुरे गाअि

कळे आमार सूर खुंजे ना पाअि

हा अनुभव नेहमींचाच आहे. अेखादें नाटक पहावयास जावें आणि अेखाचा नटाचें भावपूर्ण अद्भुत गायन अैकावें म्हणजे त्याचें असें वेड लागून जातें कीं पुनः पुनः नेंच गायन, तेच सूर मनांत घोळूं लागतात. असलें हें वेड नको म्हणून त्या गीताला आणि त्यांतील त्या आल्लापानां विसरून जाण्याचा प्रयत्न करावा तर कांहीं केल्या ते दूर होत नाहींत. त्यांची अशी कांहीं विलक्षण पकड असते कीं ते पुनः पुनः कानांत आणि हृदयांत गुणगुणूं लागतात.

गेवटीं वार्ड लागतें कीं हे सूर आणि हे गीत आपलेंच झालें. आपल्यांत अितर्के कांहीं मुरलें आहे कीं तें आपल्यापासून निरालें होअूंच शकत नाहीं. पण जेव्हां ही झालेली भावना खरी समजून ते सूर आणि ते आन्य आणि तें भावगीत

गळ्यांतून काढण्याचा प्रयत्न करतो, तेव्हां कांहीं केल्या ते गळ्यांतून निघत नाहीत. मनामध्ये जें अगदीं आपलेजें झालें तें गळ्याला अतः दूर कां असावेत याचें वैयम्य वाढून प्राण रडकुंडीस येतो आणि मग जीवनांतील हे वैयम्य अगदीं असल्य होतें. देवानें हे सर्व दूर गळ्यांतून तितकेच भावपूर्ण काढण्याची शक्ति तरी द्यावी किंवा संगीताची गोडी लावून या सुरांच्या जाळ्यांत हरणासारखें अडकावून तरी टाकूं नये !

जर सामान्य संगीताची ही गोष्ट तर विद्वसंगीताचें रहस्य समजण्याअतः जर हृदय-सिद्धि औद्बर्धानें दिली आणि जीवनांत तें व्यक्त करण्याच्या जीवन-सिद्धी-पासून मात्र वंचित ठेविलें तर मनुष्याला अगदीं गुदमरल्यासारखें कां होणार नाही ! जेथें पहाचें तेथें हे दिव्य संगीताचे धागेदोरे अद्भुत रीतीनें पसरले आहेत. फुलांकडे पहाचें, आकाशांतील तान्यांकडे पहाचें, नद्यांच्या प्रवाहाचें ध्यान घरावें, मेघमालांपरील रंगांचें वैभवं पहाचें तर हीं सर्व त्या विद्वसंगीताचीं ताल बरून नाचतांना आणि गातांना दिसतात. आणि आपणच मात्र चुटपुट राहतो आणि बेका वाजूने घन्बता आणि दुसऱ्या वाजूने विफलता या द्विविध शुल्क अनु-मयामध्ये चेंगलून जातो. असें पाहून मनुष्य दुसरें काय म्हणू शकेल !

गीत फ. २९

सत्र सुखे दुखे मुले-यावय
जान, मम मन तोमारे पाय ।

वैशान्तामध्ये अेक ठराविक शुद्धाहरण घेतले जातें. सानुरवासी मुनेला सार, नगंद, भावजय अित्यादि सर्वांची सेवा करावी लागते. त्या सेवेत यत्किंचितहि चूक किंवा गफलत होऊन चालत नाही. जरा विचडलें कीं बोलणीं खावी लागतात. यामुळे सर्व कामें ती अघोष यांत्रिका ध्यानपूर्वक, वाळजीपूर्वक निनचूक करीत असते.

आणि तसेहि या नव्या घरांत तिचें स्वतःचें दैवत असा काय तो तिचा पतिच असतो. यामुळे अेकीकडे ही सर्वांची सेवा निनचूक चालत असतांना देखील ध्यान, तिचें हृदय पतीकडेच लागलेलें असतें. तो मुटें आरे, त्याला

काय हवें आहे, तो प्रसन्न आहे कीं अप्रसन्न ? सर्व कांहीं तिला आपोआप समजते. अंतर्ज्ञानाने नाही पण प्रेमाच्या अंतर्ध्यानाने.

याचप्रमाणे भक्तांने जगाच्या रहायेंत राहून आणि सर्व कर्तव्ये यथासांग पार पाडून आंतील ध्यान अखंड औश्वराबडेच स्यावले पाहिजे. ही झाली साधकाची स्थिति. याच्याहून अेक निराळा प्रसंगहि समजून घेण्याजोगा आहे. सातुरवाती सुत सातरची कामें विनचूक करीत असली तरी तिचें सुत मनच तें सर्व करीत असतें. तिचें जाग्रत मन, प्रेमभक्तीने भारलेले मन, पतीचेंच ध्यान करीत असतें. यामुळे तिला जर चौवीस तास पतीच्या साक्षात्कार होत असला तर त्यांत नवल नाहीं.

पण ज्याला अेकदां औश्वराची मक्कि जडली आहे आणि ज्याला सर्व कांहीं तोच आहे ही गोष्ट पटली आहे असा मनुष्य साधक नसला - प्रमादी असला, अेवढेंच नव्हे, तर चांगला दुनियादारीत मुरला असला, तर त्याचें जाग्रत मन सांसारिक गोष्टींमध्येच ओतप्रोत झालेलें असतें. औश्वर आणि त्याची भक्ति यांना जाग्रत मनाच्या कोनापोषण्यांतहि फोंठें जागा नसते. पण अेकदां जें भक्तीचें बीज पेरलें गेलें तें व्यर्थ जाणें शक्य नसते. अेकदां जी आस्तिकता दृढमूल झाली, हृदयांत रुजली गेली, ती आपलें काम केल्याचांचून रहात नाहीं. पण हा सर्व व्यापार अशातणें सुत मनांत चालत असतो आणि बाहेर येण्यासाठी अनुकूल संधीची बाट पडत असतो.

मनुष्याच्या जीवनांत जाग्रत मनाचें क्षेत्र अुठावदार असलें तरी तें अल्प असते आणि सुत मन जरी विस्मृतीच्या भुवारांत काम करीत असलें तरी त्याचें क्षेत्र विशाल असतें. आणि तेथे मनुष्याची जाग्रति पोचत नसल्यामुळे त्याचा अधिकारहि तेथे पोचत नाहीं; व म्हणून त्याच्या विस्मृतीचा - गफळतीचा परिणामहि त्याच्यावर विशेष होत नाहीं. मनुष्य ज्या असे किंवा निजलेला असो. त्यानें व्याजू दिलेल्या रकमेवर व्याज जसे वाढतच असते त्याचप्रमाणें औश्वर-निष्ठेची गुप्त ठेव अशातणें वाढील लागलेली असते.

मनुष्याला आपला हिशोब ठाजूक नसला तरी ज्याप्रमाणें बेंकेच्या व्यवस्थाप-काला आणि त्याच्या सॅलिसीटरला तो बरोबर ठाजूक असतो त्याप्रमाणें स्वतःच्या सुत मनाविषयी अगदीं अज्ञान - अंधकारांत असलेल्या मनुष्याला ज्या गोष्टी

टाभूक नसतात त्या भीस्वराला टाभूक असतात. पुरलेल्या निधि ज्याप्रमाणे * पायाळ मनुष्याच्या नजरेस पडतो त्याप्रमाणे मनुष्याच्या मुम मनांतील सर्व व्यापार भगवंताला टाभूक असतात.

म्हणूनच कवि म्हणतो, 'भगवंता, मी स्वतःला ओळखतो. बाहून तूं मला अधिक ओळखतोस. मी पार तर माझ्या स्मृतीचे कपेन कांहीं अंशी जाणूं शकतो. विस्मृतीचे कपेन तर तुलाच टाभूक असते. म्हणून मी जरी व्यावहारिक आणि सांगारिक गोष्टींच्या मार्गे पूर्णपणे त्यागलो असलो तरी आंनून मला तुझाच ध्यास आहे, तूच मला ह्या आहेस, हे तुला टाभूक आहे. मी कांहीं छातीवर दात ठेवून तुला सांगू शकत नाही की, मी तुला भक्त आहे. पण तुला ती गोष्ट टाभूक आहे. माझे सर्व सुख, दुःख तर तूं जाणतोसच. पण महत्त्वाच्या गोष्टी, जीवनाच्या मुख्य गोष्टी, माझ्या कल्याणाच्या गोष्टी मी कसा विसरतो, कां विसरतो, हे देखील सर्व तुला टाभूक असते आणि विस्मृतीत देखील मी तुझीच भक्ति करीत आहे हे तुला पटते.

सव छेडे सव पाव तोमाय,
जानो मम मन तोमारे चाय ।

अेक मुलगा बेरीज शिकला होता. गुणाकार शिकण्याची त्याची तयारी नव्हती. त्यामुळे त्याला प्रत्येक दोन संटोचे बेरीज काय होते हे तोंडपाठ करावे लागे. हजारों संख्यांची बेरीज त्याने तोंडपाठ केली आणि रोजच्या रोज त्याचे हे ओझे वाढतच गेले. पुढे जेव्हा अेका शिक्षकाने त्याला सांगितले की वेड्या, गुणाकार म्हणजे बेरजेचाच एक सविस्पष्ट प्रकार आहे. गुणाकार समजला म्हणजे बेरजेचे ओझे मुळीच वाळगावे लागत नाही. तेव्हा त्याने हिंमत करून गुणाकाराची रीत समजून घेतली. त्या दिवशी त्याला केवदा आनंद झाला ! तो म्हणाला, काय आश्चर्य ! माझ्या सर्व बेरजा या गुणाकाराच्या पोटांत समावल्या आहेत. आजवर पाठ केलेल्या सगळ्या बेरजा विसरून जाण्याची मोठीच सोय मला लाभली आहे.

* अने सांगतात की जो मनुष्य पायाळ (पायाळून जन्मलेला) असतो तो गेल्यांत विविष्ट अंजन घातले असता गडलेले घन नेमके दाखवू शकतो.

अेका अीश्वराला मिळविलें म्हणजे जगांतोळ सर्व ज्ञान, सर्व वैभव आणि सर्व सामर्थ्य न मागतां न मिळवितां आपलेसैं होतें. कारण तोच ज्ञानेश्वर आहे, तोच परमेश्वर आहे, सर्वसमर्थ लक्ष्मीपति ज्ञानदाता तोच आहे. त्यालाच आपलासा केला म्हणजे कसलेच अुणें रहात नाही.

पण त्याच्या प्राप्तोची जी साधना आहे ती मात्र विचित्र आहे. अितर सर्व वस्तूंचा हव्यास सोडून दिल्यावांचून, सर्वांचा त्याग केल्यावांचून त्याची प्राप्ति होअूं शकत नाही आणि त्याची एकदा प्राप्ति झाली म्हणजे चारीच्या सर्व गोष्टी न मागितल्या तरी आपोआप हजर होतात. यासाठीं जें हवें आहे त्याची वासना सोडून अर्थात् जें हवें आहे तें नकोसैं करून अेकदां अीश्वराला आपलासा केला पाहिजे आणि मग जर कोणच्याहि दुन्यची वस्तूची आवश्यकत ! अुरलीच तर ती आपोआप समोर येअून पडते. यासाठीं अेकदां अीश्वरप्राप्तीची वैराग्यपूर्ण साधना करून ठेविली म्हणजे दोन्ही प्रकारचा लाभ पदरी पडतो. अेकतर मला हें हवें तें हवें असली हांबच मुळांत नाहीसी होते. आणि मग जर खरोखरच करावांचून अडलें असलें तर तें आपोआप मिळून जातें आणि जर कांहींच नको असलें तर मग आपण त्रिभुवनाचे बादशहाच झालों. अुपनिषदांत हेंच निराळ्या शब्दांत सांगितलें आहे. 'त्यक्तेन भुञ्जीथाः' त्यागाच्या द्वाराच अुपभोग करा सर्व सोडा म्हणजे सर्व मिळेल. या विरोधाभासामधील तेंच तत्त्व कवीने येथें गुंफिले आहे.

गीत क० ४०

आसते जे चाय सन्देहे ताय

ताडाभि वारे वार

प्रभो, जें हातातून निसटणारें आहे, जाणारे आहे त्याला कवटाळून ठेवण्याचा पुष्कळ प्रयत्न करून पाहिला पण तें तर सर्व आतां निसटून जाअूं लागलें आहे. त्यानें वाहेर जाअूं नये म्हणून दरवाजा बंद करून बसलों. पण कसचें टिकतें ! आणि जें कांही आंत येअूं पहात होतें त्याच्याविषयी, 'हे मला घातक होत्रील काय, हें मला छुटेल काय, माझेंच रमान बळकावील काय ?' अशा अनेक शंकांनीं मी त्याला पुनः पुनः माझ्या दरवाजांतून पिटाळलें आहे - काढून लाविलें आहे. यामुळें माझ्या घरांत कोणीच येअूं शकत नाही. आणि तुझें हें जें आनंदमय विश्व-भुवन आहे तें माझ्या घराच्या वाहेर भोकळेपणानें खेळत आहे.

झांकाशीर होऊन मी ज्या सर्वांना घराच्या बाहेर काढले त्यांतच तूहि असला पाहिजेस. तुला कांही माझ्या घरांत दारण्याची वाट सांपडत नाही. तू अनेक वेळां आलास आणि तितक्या वेळां सगळ्याबरोबर मी तुम्हाहि काढून लावले. तू सगळ्यांबरोबर या जगांतून कचऱ्याबरोबर वा धुळीबरोबर मिसळून, अेकाकार होऊन कां यावेस ? तुला घरांत बोलवावें अशी माझी धिच्छा आहे. पण तू तर अेकटा येत नाहीस आणि तुझ्या बरोबरच्या त्या सगळ्या लटांबरोबर काढून लावले म्हणजे तूहि रहाण्याचे नाकारतोस आणि चालता होतोस.

तू आंत येऊं पहातोस, मी तुला ठेऊं पहातो. पण तू अेकटा येशील तेव्हांना ! तू येतोस या सगळ्या घोळक्याबरोबर. माझा त्या घोळक्यावर विस्वास नाही. मी त्याला बाहेरच्या बाहेर घालवून बाहेला लावतो त्यामुळे तूहि अंतरतोस.

गीतांची समग्र सूची

परिशिष्ट-२

[‘रवींद्र-मनन’, ‘रवींद्र-वीणा’ आणि ‘रवींद्र-हंकार’ या तीन पुस्तकांत गीतांजलीतील जीं गीतें आलीं आहेत त्यांची समग्र सूची वाचकांच्या सोयीसाठी येथे दिली आहे. आरंभीचे आंकडे त्या त्या पुस्तकांतील पृष्ठ-क्रमांक सुचवितात. म = मनन, धी = धीणा, हं = हंकार. कंसांतील नागरी आंकडे बंगाली गीतांजलीतले गीतक्रमांक सुचवतात व अंग्रजी आंकडे अंग्रजी गीतांजलीतले गीतक्रमांक सुचवितात. अंग्रजी गीतांजलीव्यतिरिक्त अन्य पुस्तकांत सांपडणाऱ्या अंग्रजी अनुवादांचा निर्देशहि कंसांत आहे.]

वी १३०	अन्तर मम विकसित करो	(५)
हं ३३	आकाशतले शुठल फुटे	(४८)
वी १६	आळे आमार हृदय आळे भरे	(११०)
वी १३८	आज धानेर खेते रीद्रछायाय	(८)
वी १३४	आज वरपार रूप हेरि मानयेर माझे	(१००)
म ६४	आज बारि शरे क्षर क्षर	(२७)
म ४२	आजि क्षटेर राते तोमार अभिखार	(२०) (२३)
हं २८	आजि आवण-धन-गहन-गोहे	(१८) (२२)
हं २३	आनन्देरअि सागर येके	(९)
हं ४	आवार अेरा विरेळे मोर मन	(३३)
हं ७६	आवार अेसेळे आपाद आवाश छेये	(९९)

વી ૫૧ આમાર એ ગાન છેડેછે તાર	(૧૨૫) (7)
શં ૬૭ આમાર એ પ્રેમ નય તો મીઠ	(૮૯)
શં ૬૧ આમાર એકલા ઘરેર આટ્ટાલ મેઢે.	(૮૪)
મ ૧૧૫ આમાર खेલા જલન છિંત તોમાર રને	(૬૮) (97)
વી ૮૮ આમાર ચિત્ત તોમાય નિત્ય હવે	(૧૩૭)
મ ૨૬ આમાર નયન-મુલાનો એલે	(૧૩)
વી ૯૨ આમાર નામટા દિવે દેકે રાલિ જારે	(૧૪૩) (29)
વી ૭૫ આમાર માણે તોમાર સ્ત્રીલા હવે	(૧૩૦)
વી ૧૨૧ આમાર માથા નત કરે દાઓ હે તોમાર	(૧)
મ ૭૪ આમાર મિલન છાગિ મુમિ	(૩૪) (46)
મ ૧૫૧ આમારે જદિ જાગાલે આજિ, નાથ	(૮૬)
વી ૧ આમિ વેયે આછિ તોમાદેર સયાપાને	(૧૦૪)
મ ૧ આમિ વહુ વાસનાય પ્રાણવળે ચાઝિ	(૨) (14)
મ ૭૧ આમિ દેયાય યાકિ શુધુ	(૩૧) (15)
વી ૪ આર આમાય આમિ નિજેર શિરે	(૧૦૫) (9)
મ ૬૧ આર નાઝિ રે વેલા, નામલ છાયા	(૨૬) (74)
મ ૧૬૨ આરો આપાત સઝિવે આમાર	(૯૦)
વી ૪૧ શુદ્ધિયે ધ્વજા અમ્રમેદી રથે	(૧૧૮)
મ ૧૬૭ એઝિ કરેછ માલો, નિદુર	(૧૧) (Crossing 6)
મ ૧૪૫ એઝિ જ્યોત્સ્નારાતે જાગે આમાર પ્રાણ	(૮૨)
મ ૬૮ એઝિ તો તોમાર પ્રેમ, ઓગો	(૩૦) (59)
શં ૧૭ એઝિ મલિન વલ્લ દાઢતે હવે	(૪૧)
શં ૭૮ એઝિ મોર સાધ જૈન એ જીવનમાણે	(૧૦૨)
મ ૧૦૩ એકટિ એકટિ કરે તોમાર	(૬૪)
શં ૯૭ એકટિ નમસ્કારે, પ્રમુ	(૧૪૮) (103)
મ ૧૧૧ એકલા આમિ બાહિર હલેમ	(૧-૩) (30)
શં ૬૪ એકા આમિ ફિરવ ના આર	(૮૫)
મ ૯૪ એવાર નીરવ કરે દાઓ હે તોમાર	(૫૯)

म ११९ अँ रे तरी दिल खुले	(६९)
झं १४१ ओगो आमार अंधि जीवनेर	(११६) (९१)
झं ४९ ओगो मौन, ना जदि कओ	(७१) (१९)
वी १२६ कत अबानारे जानाअिले तुमि	(३) (६३)
म १४८ कथा छिल अक-तरीते केवल तुमि आमि	(८३) (४२)
म १०६ कवे आमि बाहिर हलेम	(६५)
झं ८० के बले सब देले जावि	(११२)
म ३६ कोथाय आलो, कोथाय ओरे आलो	(१७) (२७)
म ८० कोन् आलोते प्राणेर प्रदीप	(५१)
वी २० सर्व करे निधि ने ओ नाम, जान अन्तर्यामी	(१११)
वी १०९ गान गाबाले आमाय तुमि	(१५४)
झं ९४ गान दिये जे तोमाय खूँजि	(१३२) (१०१)
वी ७२ गायार मतो हय नि कोनो गान	(१२९)
म १५७ चाअि गो आमि तोमारे चाअि	(८८) (३८)
म १३७ चिर जनमेर वेदना	(७)
वी १२ छाड़िस नै, घरे याक अँटे	(१०९)
म १५४ छिल करे लओ हे मोरे	(८७) (६)
वी ८१ जखन आमाय बाँध' आगे पिछे	(१३५)
म ३१ जगत् जुड़े खुदार सुरे	(१५)
झं २० जगतै आनन्दयहै आमार नियंत्रण	(४४)
झं १११ जहाये आछे याधा, छाहाये छैते चाअि	(१४५) (२८)
झं ९१ जहिये गेले सब मोटा	(१२८)
वी ८३ जतकाल तुमि शिशुर मतो	(१३६)
म १२३ जतवार आलो ज्वालाते चाअि	(७२)
म ५१ जदि तोमार देखा ना पाअि, प्रभु	(२४) (७९)
झं १०८ जा दियेछ आमार ओ प्राण भरि	(१३९)
वी ३६ जाघी आमि ओरे	(११७)
म ४५ जानि जानि-कोन् आदिकाल हते	(२१)

હાં ૪૦	જીવન જલન શુકાયે જાય	(૫૮) (39)
વી ૧૦૦	જીવને જત પૂજા	(૧૪૭)
શં ૧૦૨	જીવને જા ચિરદિન	(૧૪૯)
મ ૧૮૦	જેથાય તોમાર હુટ હટેઠે મુવને	(૯૬)
વી ૮	જેથાય થાકે સવાર અધમ	(૧૦૭) (10)
હાં ૧૪૫	જેન શેષ ગાને મોર સય રાગિણી પુરે	(૧૩૪) (58)
મ ૧૭૭	ઢાકો ઢાકો ઢાકો આમારે	(૯૫)
મ ૯૧	તય સિંહાસનેર આસન હવે	(૫૬) (49)
વી ૫૨	તાઝિ તોમાર આનન્દ આમાર પર	(૧૨૧) (56)
શં ૫૮	તારા તોમાર નામે ઘાટેર માહે	(૮૧)
હાં ૫૫	તારા દિનેર થેલા બેસે ઠિલ	(૯૦) (33)
મ ૯૩	તુમિ આમાર આવન, તુમિ આઈ આમાર કાઠે	(૫૨)
શં ૩૭	તુમિ બેચાર આમાય.લહો હે નાથ, તહો	(૫૭)
મ ૪૮	તુમિ કેમન કરે ગાન કર જે, શુર્ણી	(૨૨) (3)
હાં ૧૩૨	તુમિ નય નય રૂપે બેસો પ્રાણે	(૭)
મ ૧૪૦	તુમિ જલન ગાન ગાદિતે થલ	(૭૮) (2)
મ ૧૭૧	તુમિ જે કાજ કરહ, આમાય	(૯૩)
એ ૧૩૧	તોમાય खोजा શેષ હયે ના મોર	(૧૩૩)
મ ૧૧૧	તોમાર પ્રેમ જે યજિતે પારિ	(૬૬)
મ ૨૧	તોમાર સોનાર થાલય સાજાર આજ	(૧૦) (83)
મ ૧૦૦	તોરા શુનિસ નિ કિ શુનિસ નિ તાર	(૬૨) (45)
વી ૩૨	દયા કરે અિચ્છા કરિ આપનિ હોયો હયે	(૧૧૫)
શં ૫૨	દયા દિયે હયે મો મોર	(૭૫)
વી ૧૧૮	દિવસ જદિ સાંગ હલ, ના જદિ ગાદે પાલિ	(૧૫૭) (24)
વી ૭૮	દુઃસ્વપન કોથા હટે બેસે	(૧૩૧)
શં ૬૯	દેવતા જેને દૂરે રાઝિ દોંડાયે	(૯૨) (77)
વી ૨૫	નદી પારેર બેઝિ આપાદેર	(૧૧૩)
વી ૯૫	નામટા જોદિને હુવાયે, નાથ	(૧૪૪)

મ	૮૭ નામાઓ નામાઓ આમાય તોમાર	(૫૩)
ઘી	૬૪ નિન્દા દુઃશે અપમાને	(૧૨૬)
શં	૧૧ નિશાર સ્વપન છુટલ રે એઝિ	(૩૭)
શં	૭ પારવિ ના કિ જોગ દિતે એઝિ છન્દે રે	(૩૬) (70)
શં	૮૭ પ્રભુગૃહ હતે આસિલે જે દિન	(૧૨૩) (85)
મ	૧૮ પ્રેમે પ્રાણે ગાને ગન્ધે	(૬)
શં	૧૪૮ પ્રેમેર હાતે ઘરા દેવ	(૧૫૧) (17)
મ	૧૮૩ ફુલેર મતન આપનિ ફુટાઓ ગાન	(૧૭)
મ	૧૩૧ બંધે તોમાર બાજે બૌંદિ	(૭૪)
મ	૧૩ વિપદે મોરે રક્ષા કરો	(૪) Fruit gathering Lxxix
શં	૪૩ વિદ્ય જલન નિદ્રામગન	(૬૦)
મ	૧૭૪ વિશ્વસાયે જોગે જૈયાય વિદાર	(૧૪)
ઘી	૪૪ ભજન પૂજન સાધન આરાધના	(૧૧૧) (11)
ઘી	૫૫ મેઘેછિનુ મને જા હવાર તારિ રોરે	(૧૨૪) (37)
ઘી	૨૮ મરણ જે દિન દિનેર રોરે	(૧૧૪) (90)
શં	૮૪ માનેર આસન, આરામશયન	(૧૨૨)
શં	૭૩ મુલ્ક કિરાયે રવ તોમાર પાને	(૧૮)
શં	૧ મેઘેર 'પરે મેઘ જમેછે	(૧૬) (18)
શં	૪૬ મેનેછિ, દાર મેનેછિ	(૬૩)
ઘી	૬૮ રાજાર મતો વેશે તુમિ સાજાઓ જે શિશુરે	(૧૨૭) (8)
શં	૧૧ રૂપસાગરે હુવ દિયેછિ	(૪૭) (100)
શં	૧૪ શરતે આજ વોન્ અનિધિ	(૩૮)
ઘી	૧૧૪ શેવેર મધ્યે શશેષ આછે	(૧૫૬)
ઘી	૧૦૪ સંસારે આર જાહારા	(૧૫૨) (32)
મ	૧૨૮ સવા હતે રાત્રવ તોમાય	(૭૩)
મ	૧૩૪ સમા જરાન માહ્યે તણન	(૭૬)
ઘી	૪૯ સીમાર માશે, અગીમ, તુમિ	(૧૨૦)
શં	૧૨૭ સુન્દર, તુમિ એમેછિત્તે આજ પ્રાતે	(૬૭)

म ९७ ये जे पाशे अये यमोदित	(६१) (26)
शं ११५ हे मोर चित्त, पुण्य तीये	(१०६)
शं १३५ हे मोर दुर्भाग देस, जादेर करेछ अदमान	(१०८)
म १८६ हे मोर देवता, भरिदा ये देह प्राण	(१०१) (65)
म ७७ देवा जे गाभिते आसा आमार	(३९) (13)
म ५८ हेरि अहरद तोमरि विरह	(२५) (84)

रवींद्र-झंकार

रवींद्रनाथ टागोरान्व्या
४३ बंगाली गीतांचें
मनन य भाषांतर

काकासाहेब कालेलकर

पॉप्युलर बुक डेपो, मुंबई ७

श्री भारत पुस्तक डेपो,
ठाकूरवाट, मुंबई नं. ४

रवींद्र-झंकार

रवींद्रनाथ टागोरंच्या
४३ बंगाली गीतांचे
मनन व भाषांतर

काकासाहेब कालेलकर

पॉप्युलर बुक डेपो, मुंबई ७